

Literair dagboek (1940-1950)

Cornelis Rijnsdorp

bron

Cornelis Rijnsdorp, *Literair dagboek (1940-1950)*. J.H. Kok, Kampen 1974

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/rijn010lite01_01/colofon.htm

© 2007 dbnl / erven Cornelis Rijnsdorp

Inleiding

De tocht door de kloven was steil.

H. Marsman

Tempel en Kruis

Het hierbij uitgegeven *Literair Dagboek* biedt in de strikte zin een verslag van een *innerlijk leven*. Het beschrijft een geestelijke levensperiode (1940-1950) die achteraf niet alleen een middenstuk vormt van een arbeidzaam leven, maar tevens als een nauwe bergpas zou kunnen worden gekwalificeerd, waar het schrijversleven van dr. C. Rijnsdorp doorheen moest, aler hij werd wat hij voor velen thans is: de bekwame, rijpe criticus, die mede uit eigen levenservaring anderen de weg wijst in vragen van religie en cultuur.

Die beschrijving, als bezinning spontaan op papier vastgelegd, was tijdens het schrijven allerminst voor het publiek bestemd, maar is mede daarom des te betrouwbaarder en authentieker voor de kennis van de *groei* van zijn geestelijk leven. Hoe nauwkeuriger wij het werk van een auteur lezen, 't zij hij theoloog, wijsgeer, literator of politicus is, hoe meer wij ons doorgaans afvragen welke zijn eigen gedachten tevens waren tijdens het schrijven, want geen publicist ontkomt aan het onderscheid van zijn privégedachten én wat hij daarvan voor het publiek bestemt.

Van Kierkegaard is het beeld bekend dat hij beschrijft hoe de lezers genieten van het geschrevene, maar zij veelal vergeten dat de dichter daarvoor geleden heeft, en dat wanneer de lezers méér van hem willen lezen, en dus genieten, zij tevens wensen dat de schrijver méér zal lijden. In die zin heeft ieder dagboek, dat niet uitgesproken op het publiek geschreven is, iets onthullends, en vormt op zijn minst een commentaar op wat de schrijver nadrukkelijk voor het publiek bestemd heeft. Het is dit commentaar dat wij in dit *Literair Dagboek*

aantreffen, soms vol beschouwingen, soms ook vervuld van persoonlijke confidenties.

Dit dagboek laat zich als een afgerond geheel lezen. Een inleider behoeft weinig anders te doen dan enige centrale gebeurtenissen uit het leven van de dagboekschrijver rondom het dagboek te rangschikken en sommige andere uitingen van hem te signaleren, om het verband aan te geven van het dagboek met het geheel van het leven van de schrijver. Rondom dit dagboek laat zich het leven van de schrijver gemakkelijk indelen, en wel: vóór de aanvang van dit dagboek, tijdens het schrijven ervan, en na de afsluiting.

I

Dr. C. Rijnsdorp heeft de sfeer van zijn jeugd en ouderlijk huis wellicht het meest duidelijk en compact aangegeven in zijn in het tijdschrift *Ontmoeting*¹ gepubliceerde gedicht *Vader*.

Een schoorsteen waast, een klok slaat ijl het uur
en vijftig jaar verliezen zwaarte en duur.

Hoog voorhoofd, rechte neus, wasbleek gezicht.
In bruine ogen pijn en vrede en licht.

Sneed avondbrood en zong met zwak bestuur:
'Gedenk o Heer, hoe zwak ik ben, hoe kort van duur.'

Zijn hand, voorzichtig pokend in de as.
De zachte, sterke vrouw, die altijd om hem was.

Dan - handen saam, de hoofden stil gebogen:
'Gij hebt een arm met macht, Uw hand heeft groot vermogen.'

Een klink die rust, een deur die nauwelijks belt.
Het zorgelijk tellen van het zilvergeld.

Zus neemt mijn hand; wij zingen een verhaal
van lijden, zaligheid, in 't trapportaal.

1 *Ontmoeting*, Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad, 1949-1950, Jrg. IV, pag. 459-460.

Zijn grote liefde drong hij schertsend saam:
voor ieder kind een kleine zotte naam.

Zijn scherts was als zijn ogen: licht en diep.
Nog lachte 't wangenhaar toen hij al sliep.

De stille kamer werd verschrikkelijk licht.
Een kleine jongen borg zijn bang gezicht.

En iemand zei - waarom men snikken kan -:
'Je vader was een goed, rechtvaardig man.'

Herinnering, niet meer cirkelend om een ik,
maar los, gezien als met een engelenblik.

Zo onbeschrijfelijk licht heeft dit fragment
zich losgemaakt en blijft mij toegewend.

Wat rijp is wordt niet meer bereikt: het stijgt.
Het hoogst gebaar: een die aandachtig neigt.

Groeven van zorg en angst en lichaamspijn,
van een volmaakte schelp de kartellijn.

Zo sta ik, zelf de voeten aan het strand,
met dit kleinood in mijn verbaasde hand.

In een interview in 1969 heeft Rijnsdorp op dit stille gedicht een zeer persoonlijk en verhelderend commentaar gegeven,² zo duidelijk, dat er niets meer aan toe te voegen valt.

Van hieruit laten zich twee lijnen trekken: zijn *geestelijke ommekeer* op jeugdige leeftijd, op een zeer bepaalde datum, welke ommekeer zijn leven eens en voor altijd beïnvloed heeft; en zijn nooit aflatende *drang naar cultuur* en de beoefening daarvan, die een moeizame ontwikkeling zou doormaken in zijn leven.

Wat het eerste aangaat is centraal geweest de lezing, in juli 1912, van Seerp Anema's in 1907 gepubliceerde roman *In 's levens opgang*. Wij kunnen niet beter doen dan weer te geven wat de bijna achttienjarige Rijnsdorp daarover vol bewogenheid en dank op 16 september 1912 aan Seerp Anema schreef:

2 G. Puchinger, *Christen en Kunst*, 1971, pag. 157-162.

Hiermede neem ik de vrijheid U mijn diepgevoelden dank te betuigen voor Uw boek 'In 's levens opgang'.

Eddy's bekeerings-geschiedenis heeft mij n.l. dermate aangegrepen, dat ik, die reeds lang zoekende was, tot den levenden God in Christus ben bekeerd geworden en evenals Taco, den Heiland Zelf tot mij heb hooren zeggen, dat mij de zonden vergeven zijn, - en heb uren van heerlijke extase doorgebracht.

Dit geschiedde begin Juli. Reeds onmiddellijk vatte ik 't plan op, U te schrijven doch doe dit eerst thans, nu ik, hoewel worstelend, mij mijne uitverkiezing voor eeuwig bewust ben. Ik schrijf U, ten einde U aan te moedigen op den ingeslagen weg voort te gaan.

Dat het nu juist door Uw boek geschiedde, schrijf ik toe aan het feit, dat Uwe beschrijving van 't leven-vanheden een diepen indruk maakt op het jonge gemoed. Neem U mijn wijsneuserij niet kwalijk, maar het is toch een feit, dat ik vroeger een innerlijken afkeer had van 'geloofsstukken' terwijl ze nu léven, en b.v. het 'vluchten tot Jezus' onvatbaar vond voor mijn gemoed, terwijl dit nu realiteit is, etc.

Hoe 't zij, ik heb nu mijn Schepper gevonden en zal U daar mijn leven voor dankbaar blijven. Moge het U een ogenblik van verkwikking schenken.

Uw dienaar en jongen, broeder in Christus

C. Rijnsdorp

P.S. Ik ben van Gereformeerde ouders.

Dat dit getuigenis³ maar niet door de emotie van het ogenblik bepaald was, bewijst wat Rijnsdorp op 2 juli 1934 aan dr. J. van Ham schreef: 'Laat ik nu toch even over mezelf spreken of liever over Christus. Ik heb Hem in mijn leven ontmoet, het is vandaag juist 22 jaar geleden, de groote dag, waarvan de siddering nog in me nabeeft en zal blijven trillen ad infinitum. Ieder die spreekt over persoonlijke geloofservaring, drinken aan de Bron, leven uit Zijn kracht etc. etc. versta ik'.

Wat het tweede betreft: Rijnsdorp kende sedert zijn dertiende jaar het straffe kantoorleven, dat voor zijn levensonderhoud even noodzakelijk was als kwellend

3 Deze en andere brieven van en aan dr. C. Rijnsdorp, alsmede het manuscript van het *Literair Dagboek* bevinden zich in het *Archief-Rijnsdorp*, Historisch Documentatiecentrum voor Nederlands Protestantisme, Vrije Universiteit te Amsterdam.

voor de verwerkelijking van zijn geestelijke ontwikkeling en culturele idealen waar zijn hart naar uitging. Niet dat hij zich niet betrokken gevoelde bij wat in die werkkring omging. In 1919, arbeidzaam bij de firma *Gebroeders Chabot* te Rotterdam, was hij bijvoorbeeld tevens secretaris van een commissie tot actie voor verbetering van lonen en salarissen. Maar gedurende tientallen jaren leefde in hem vóór alles het diepe verlangen zich geheel aan muziek, literatuur en kunst in het algemeen te geven. Het besef dat de noodzakelijke zorg voor het dagelijks brood hem afhiel van wat hij steeds weer als zijn eigenlijke levensroeping gevoelde, heeft hem tientallen jaren gekweld. Op 17 april 1935, toen hij in eigen kring en daarbuiten reeds een auteur van naam was, maar moeizaam voortwerkte aan zijn tweede roman, schreef hij aan zijn vertrouwde vriend P.J. Risseeuw: 'Ik heb soms een gevoel of ik *verhinderd* word in de wijngaard te werken. Waarom garandeeren die uitgevers je niet een paar mille en de radio nog één mille per jaar en dragen je een taak op, die zeg 4 dagen in de week vult? Dan blijven er nog 2 over voor eigen werk. Maar dat schijnt nu eenmaal niet te kunnen. Er zijn wel van mindere dingen baantjes gecreëerd! Ik kan het soms haast niet verkroppen en loop gevaar bitter te worden, wat zonde is'.⁴

Van jongsaf de dorst in zich te voelen naar kennis, kunst en bezinning op het mens-zijn, en door de dagtaak van kantoor daarvoor eenvoudig geen tijd te kunnen vrijmaken - ziedaar een levensprobleem dat ook anderen kennen, maar dat in Rijnsdorps leven centraal stond. Typerend en sterk autobiografisch is daarom het vers dat hij in 1926 in *Opwaartsche Wegen*⁵ publiceerde:

De klacht van Faust

'k Wou scherp en diep doorvorschen al 't bestaan.
Maar, daar mij weinig wetens werd gegeven

4 De brieven van dr. C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, bevinden zich in het *Archief-Risseeuw*, Historisch Documentatiecentrum voor Nederlands Protestantisme, Vrije Universiteit te Amsterdam.

5 *Opwaartsche Wegen*, Tijdschrift op christelijken grondslag ter beoefening van de Nederlandsche Letteren, 1926-1927, Jrg. IV, pag. 130.

En veel mij let mijn hartstocht uit te leven,
Ben 'k zoekend steeds en eeuwig onvoldaan,

Want telkens lokt een nieuwe tocht mij aan
En 'k voel een koorts door mijne leden beven;
Ik vorder niet, 't is hopeloos, mijn streven,
'k Bereik wel iets, maar 't doel gaat verder staan.

Ik wil te véél, ik kan mij niet beperken,
Daar alle stof mij prikkelt tot verwerken,
Geen rust meer aan mijn moede zinnen laat;

Zoo wil 'k van veege krachten alles vergen,
Met lamme voeten klimmen over bergen,
Terwijl het doel met d'einder wijken gaat.

*

Inmiddels was de muziek het eerste ideaal dat had gewenkt. De jonge Rijnsdorp wilde aanvankelijk componist worden. In 1912 verscheen bij *Steingrüber Verlag* te Leipzig de compositie *Naïeve Liedjes, Zwei Melodiën für Violine und Klavier*. Hij herinnerde er op 6 januari. 1935 zijn vriend Risseeuw nog eens aan: 'Zij voelen niet dat ik uit de muziek kom en dus nooit zoo eng-Nederlandsch georiënteerd ben'.

Met dat al zou de literatuur hem levenslang opeisen. Aan diezelfde vriend vatte Rijnsdorp op 25 augustus 1930 zijn eerste literaire ontwikkelingsperiode als volgt samen:

Ik begon met novellen in de Spiegel ± 1920/3, onbewust geheel doordrenkt van voorbeelden uit de impressionistische en laat-naturalistische hoek. Ongeveer twee jaar geleden, zonder bepaalde invloed van buiten en zonder veel te weten van het expressionisme, kwam ik in de kleine novelle 'Chauffeur Binigaart', na eenige andere pogingen, die niet verschenen zijn, tot een meer eigen stijl, waarin bepaalde expressionistische tendenzen zijn. U kent die novelle nog wel van onze correspondentie destijds. Daartusschen liggen een jaar of zeven, want na die Spiegel-novellentijd begon ik eigenlijk van de grond af; wat de 'inhoud' betreft met veel nadenken en lectuur, b.v. van Goethe, (voor mij zeer vormend geweest), wat de 'vorm' betreft met vrij intensieve studie van de verstechniek, getuige b.v. 'Op den Heuvel' uit Stille

Opvaart, waaraan ik een jaar heb gewerkt. Er is nog een vers dat de Red. van Opw. Wegen destijds weigerde, waaraan ik ook zeer veel tijd had besteed. Natuurlijk is het hachelijk, om op die manier 'kunst' te willen verkrijgen, maar de drang tot technische verdieping was mij te sterk. Die vers-scholing is voor mij eigenlijk geweest (Jacob Geel omgekeerd!) de grondslag van mijn eigen proza-stijl, voorzoover ik die thans heb. Dit eenmaal merkende, spitste ik, uit een zeker radicalisme, dat in me woont, die geheel persoonlijke manier, die ik nu eenmaal durfde bezigen, tot het uiterste toe in de 'Mystische Vallei', dat de meesten niet door hebben. Toen voelde ik te zijn vastgelopen. Men ried mij toen, niet zoveel scrupules te maken en eenvoudig te schrijven. Toen begon ik aan mijn boek, geprikkeld door het prospectus van Daamen's prijsvraag (waarin het niet is beland) en alleen geleid door déze gedachte: het moet lopen, er moet gang in zijn, doorschrijven, doorschrijven, want ik heb nu toch waarlijk al genoeg geëxperimenteerd. En het liep inderdaad, hier en daar met inzinkingen, soms liep het geheel naar mijn zin. Het resultaat is betrekkelijk goed geweest, in elk geval heb ik niet boven mijn macht gegrepen en kan ik het nog beter, wat na een eerste boek altijd prettig is.

Mijn boek, waarvan hier sprake is, en dat oorspronkelijk dus als beantwoording van een prijsvraag bestemd was, is de roman *Koningskinderen*, die in 1930 verscheen, een groot succes werd, vele malen herdrukt is, en in 1933 in het duits verscheen onder de titel *Simon Haenhuysen. Eine Gemeinderoman*, vertaald door dr. Frans Dülberg.

Zijn plaatselijke predikant, ds. K. Schilder te Rotterdam, schreef op 27 november 1930 na lezing van het boek vol enthousiasme aan de auteur: 'Nu wil ik graag zeggen, dat ik Siem prachtig vind, en den dialoog zeldzaam goed, en de teekening eveneens. 'Gaten boren in een dwaas antwoord', dat is een van de vele uitdrukkingen - werkelijk zeer vele - die me bijblijven, en die het een boek maken, dat men 'smaken en proeven', je kunt ook zeggen: 'ruiken' moet. U hebt mij een groote blijdschap daarmee gedaan. Me dunkt, dit boek is met liefde geschreven. Van harte hoop ik, dat God U de kracht geve, om nog meer te schenken. Ik vind het zoo heerlijk, dat de pracht van het bestaan van onze 'koningskinderen' nu eens getoond wordt, ook aan onze

eigen mensen zelf. Want we kunnen ons wel beklagen, dat de 'kinderen der wereld' eraan voorbijgaan, maar hoe vaak zien wij er zèlf het wezen van? Hoe vaak proberen we het te vinden?'

Dat ook een niet-christelijke auteur als Henri Borel getroffen werd door de echtheid van het werk, bleek uit wat deze op 29 maart 1931 in het dagblad *Het Vaderland* schreef: 'Toen ik dus aan Koningskinderen van een mij totnogtoe onbekend romanschrijver C. Rijnsdorp begon, dacht ik: Zou ik dit boek wel uit krijgen? maar nauwelijks had ik een hoofdstuk gelezen of ik voelde, dat deze mij nog onbekende christelijke auteur mij tot het einde toe aan een vriendenhand zou leiden. Niet omdat hij mij bekeeren zou tot zijn Gereformeerde godsdienstleer, allermint, maar omdat zijn boek zoo vol heiligen levensernst is, zoo vol diepe, schoone menselijkheid. - - - Ik heb het alles met onverflauwde belangstelling gelezen, zoo levendig en waarachtig weet C. Rijnsdorp het te beschrijven'.

Het is vandaag misschien nuttig er aan te herinneren wat Rijnsdorp in die dagen zelf van deze roman vond. Op 19 maart 1931 hield hij er een causerie over te Amsterdam. In het verslag dat daarvan verscheen, lezen wij: 'In zijn boek heeft hij een beroep gedaan op het levensgevoel en de ervaring van christelijke mannen en vrouwen die iets van het leven kennen. - - - Wat de stof van zijn boek aangaat, vertelde Spr., dat hij heeft willen toonen, wat er, bij onmiskenbare gebreken, leeft aan energie, intelligentie, gezonde godsvrucht bij volksmensen. Daar de Schrijver zichzelf in zijn personen splitst gaat hij ook zelf onder het gericht door van hun tekortkomingen en zonden. Toch zijn figuren gefingeerd: werkelijkheid en herinnering leeft op de wijze van mozaïek in het kleine détail van beschrijving en dialoog'.

Het ging Rijnsdorp als zo menige auteur die een succesvol boek heeft gepubliceerd: terwijl het publiek nog in discussie was over het verschenen werk, was hij reeds weer vol ijver bezig met wat Nietzsche *das zweite, verhängnisvolle Buch* noemt, zijn volgende roman, *Eldert Holier*, een werk dat echter jaren van ingespannen arbeid zou vergen.

Dit noopte hem tot de moeilijke keuze om voortaan

als literair leider en criticus op te treden in diverse literaire en kerkelijke bladen, dan wel zich vóór alles te concentreren op zijn nieuwe roman. Hij koos, ondanks allerlei aanbiedingen, het laatste, en schreef daarover op 2 februari 1931 aan Risseeuw: "t Wordt tijd dat *ik* die Koningskinderen vergeet en 't *publiek* mij; tot ik een volgende maal kom met een dunner, maar sterker boek, waarin een beetje ellende, een beetje geloof, een beetje geduld en een beetje levensheerlijkheid moge zitten. Op 't Leger zouden ze roepen: Amen! Dit is bittere ernst. Dat zei de jonge Marnix Gijsen zoo mooi in zijn Hymne aan St. Franciscus: "U wijd ik het *ellendig beste* dat ik heb".' Op 27 september 1931 voegde hij daar voor Risseeuw nog aan toe: 'Neen, ik zie hoe langer hoe duidelijker in, dat ik mij totaal moet terugtrekken van paedagogische, redactioneele en journalistieke (broodnoodige) bezigheden. Mijn weg is anders: concentratie, veel nadenken, slijpen aan formuleeringen, concipieeren. Geduldwerk dus. De menschen zullen de schrijver van Koningskinderen niet herkennen'.

Om deze keuze te begrijpen heeft men tevens te bedenken dat niet alleen het klimaat der literaire tijdschriften binnen de christelijke kring in de dertiger jaren, maar ook dat van de bladen van de Gereformeerde Kerken Rijnsdorp onvoldoende aansprak, om er zich enthousiast aan over te geven, al volgde hij de geestelijke ontwikkeling daarin zo nauwgezet mogelijk.

Barth en Schilder waren in die jaren inspirerende krachten die binnen en rondom de Gereformeerde Kerken grote invloed uitoefenden, theologische invloeden, die Rijnsdorp enerzijds respecteerde, maar waardoor hij zich niet wilde laten overweldigen, en die hij daarom op zekere afstand hield, omdat hij geen theoloog was en intuïtief aanvoelde dat het de taak van een literator niet kan zijn opgenomen te worden in de strijd van theologische scholen. Noch tot propaganda noch tot bestrijding voelde hij zich daarom geroepen; wel wilde hij ondergaan, proeven en verwerken wat verwerkt diende te worden, zoals steeds weer blijkt uit zijn brieven aan Risseeuw, die een getrouwe weerspiegeling vormen van Rijnsdorps houding in die jaren.

5 juli 1932: 'Ik zoek de strijd niet, maar ontvlucht ze ook niet en ik heb zoo'n idee dat het zoover nog wel eens komt. Dan zullen we de heeren laten hooren dat we, bij

alle critiek op onszelf en op misstanden bij eigen volk, toch van 't zelfde ras zijn en behoorlijk Puriteinsch kunnen donderen. Maar voorloopig moeten we rustig verder gaan, geen tijd verknoeien met nutteloosheden en oogen en ooren openhouden'.

10 maart 1933: 'Voor ons is kunst geen kerkelijke, maar alleen een maatschappelijke aangelegenheid; opgeven van de geweldige stimulans die vóór de Ref. uitging van de kerk op de Chr. kunstenaar, denk aan kerkbouw, beelden, schilderijen enz. enz.'

23 november 1936: 'Maar er zijn twee nieuwe elementen. Het eerste is: een bewust bouwen op Calvinistische grondgedachten (niet-theologisch begrensd of geformuleerd) en een bewust ons richten tot een veel bredere groep geestverwanten in de ruimste zin van het woord, dan tot nu toe geschiedde. Het tweede is: een bewust in één hand nemen van de verscheidene kunstuitingen, die zien als verwant, die zien als cultuur, die zien als leven, die zien als Gods-dienst. - Opvatting: eenerzijds eng, anderzijds ruim. We vragen niet van onze medewerkers het met onze theorieën eens te zijn. Als wij oordeelen, dat hun werk helpt meebouwen, dan nemen we 't, al waren ze, bij wijze van spreken, theoretisch Mohammedanen. Het werk beslist, niet de officieele richting van de maker. (Dat is tusschen haakjes *de* manier om van de theologische doem af te raken. De theologie oordeelt belijdenissen. Wij oordeelen werkstukken.) In verband hiermee: geen gezwam'.

6 november 1938, naar aanleiding van het verschijnen van H.M. van Randwijks roman *Een zoon begraaft zijn vader*. 'Maar nu het cardinale punt. Kijk eens Piet, de strijd om Barth is een theologische strijd; noch jij noch ik hebben daar genoeg over gelezen om als ontwikkelde theologische leek met gezag er over te kunnen spreken. Vertoonen wij dus aan die zijde een zeker tekort, aan de andere kant zijn we *auteurs* en hebben we als zoodánig gezag. Wanneer we nu in onze critieken op die met elkaar vechtende theologische schimmen gaan doelen, vermengen we ons litteraire ijzer met het modder van onze theologische leem. Bovendien raken we dan in de zuigkracht van het geschrijf en gewrijf en worden we niet enkel als leeken-theologen, maar ook als auteurs uit elkaar gerukt of in ieder geval worden we kleine, vechtende jongens, die de ruzie onzer grootere theolo-

gische broers gaan overnemen. En omdat we ons gezag als auteur daardoor zelf als ontoereikend kenschetsen, verspelen we dat onvermijdelijk. Nu *moeten* wij als Christenen aan de strijd van onze dagen deelnemen. Maar dan als auteurs, op 'eigen gezag' en op eigen terrein, souverain in eigen kring, om die veel gebruikte uitdrukking te bezigen. De vraag is nu: hoe dan? Wel, door *concreet te blijven*. Ik meen dat Van Randwijk zelf nergens Barth noemt en ook Philip is geen volgeling. - - - Nu, laten we ons dan *houden aan het boek en aan niets dan het boek*. We zijn dan in het beste gezelschap, n.l. dat van Christus Zelf, die nooit de mensen naar het door hen aangehangen systeem veroordeelt, maar altijd naar hun concrete zonden. (Ook wij zullen niet naar ons Calvinisme, maar naar onze *werken* hetzij overeenkomende met, hetzij ingaande tegen dat Calvinisme, geoordeeld worden.) Ook om praktische en tactische redenen, behalve de reeds genoemde litterair-principieele, is het beter niet over Barth te spreken. Je roept geen hartstochten wakker en in een rustige sfeer toon je concrete gebreken aan'.

Was hiermee een stap gedaan naar literaire emancipatie binnen kerkelijk-gereformeerde kring, die gepaard ging met matiging jegens naaste theologische tegenstanders uit die jaren, schrijnend bleef ook in deze levensperiode de strijd tussen hoop en wanhoop om de literatuur te dienen, tussen tijdsbesteding en tijdsgebrek. De roman *Eldert Holier* bereikte in oktober 1938 het publiek, maar wat een moeizame geboorte was voor dit werk, waaraan Rijnsdorp tot op vandaag zijn hart verpand heeft, weggelegd! Ook hierover staan Rijnsdorps brieven aan Risseeuw vol, nu eens hoopvol, dan weer met een hart dat neigt tot vertwijfeling:

5 mei 1933: 'We hebben sinds 1 April een radio. Van de week pas heb ik me een beetje onafhankelijk van dat ding gemaakt, maar de eerste Zaterdag heb ik er tien uur achtereen aan gezeten... O wat kost die roman toch een kracht. Dat gaat voetje voor voetje, om uit je vel te springen. Wat wel heerlijk is: alle 'levende stenen', alle bouw materiaal, van te voren intuïtief en aforistisch verzameld, rangschikken zich organisch in het geheel. Ik snak er nu al naar om het later weer eens heel anders te doen en b.v. een vrije week lang

achter elkaar door te pennen ... Dan komt er ook wel wat goeds, maar je moet je diep in de stilte en de concentratie kunnen ingraven. Ik kan je niet zeggen hoe een passie er in me leeft, die maar nauwelijks een uitweg kan vinden: ik ben geladen als een volle accu, maar een kleinigheid kan me soms zoo geweldig zwaar pessimistisch maken'.

21 december 1934: 'Is er nog ergens rust in de wereld? Maar tusschen ons en de absolute stilte is maar een glazen wand. 't Is gek gezegd, maar die gedachte maakt me dikwijls kalm. - - - Ben diep onder de indruk van onze onmacht. Vergeefs van 's morgens vroeg geslaafd enz.'

20 november 1935: 'Vergeet niet dat we een roeping vervullen en dat er veel Christelijkheid als bomijs gaat inzakken. We zijn late bloeiers, een soort cultureele herfstasters, maar dat zijn niet de zwakste bloemen. Ik voorspel je dat je met je eenvoudige manier van voor den dag komen menig hemelbestormer kunt overleven. Maak alles *zuiver*, daarin ligt je kracht. - - - Een volgende generatie zal van ons niet kunnen zeggen dat we geslabakt hebben'.

16 januari 1939: 'Vanavond even geneusd in 't Leeskabinet. Even de luchtjes van de apotheek opsnuiven, even de fabriek ruiken ... Meer is ons niet gegeven. Ik voelde het bij het naar huis gaan als een onbillijkheid, dat men aan je karakter of persoon toeschrijft, wat gevolg van de omstandigheden is. Even onbillijk alsof men iemand met litteekens in het gezicht zijn leelijke rimpels zou verwijten. Verfijnde érudits kunnen we niet meer worden, Piet. We zullen het moeten zoeken in eerlijk verwerken en zoo goed mogelijk uitspreken van wat we hebben verworven'.

Bovendien hebben we te bedenken dat dit alles werd neergeschreven in de sombere crisisjaren, met zijn economische druk en sociale onzekerheden. Rijnsdorp werkte bij de Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V., waarin de firma *Gebroeders Chabot* per 1 maart 1921 was opgenomen. Op 15 augustus 1934 berichtte hij bijvoorbeeld aan Risseeuw: 'Vandaag is het op kantoor een sombere dag geweest: er zijn 28 mensen ontslagen en de rest heeft afslag. Toch lijkt me alles nog humaan en redelijk behandeld, want er zijn er ook die pensioen hebben en er is naar allerlei dingen gekeken. Toch ben

je nerveus en gedrukt. Als we dan de litteratuur niet hadden ... dat bewaart je voor slaven-bewustzijn. Bovenal dank aan God'.

Zeker, in al deze jaren werden door Rijnsdorp naast zijn drukke kantoorarbeid veel artikelen gepubliceerd en een groot aantal lezingen gehouden; maar de geciteerde brieffragmenten geven toch de eigenlijke achtergrond aan van de levensomstandigheden van waaruit het *Literair Dagboek* zou ontstaan: een positief beleefd geloofsleven, een harmonieus gezinsleven, maar een schrijnend gemis aan concentratie op datgene waar zijn grote liefde naar uitging: naar de literatuur, in wijder vorm naar de kunst in 't algemeen, ja naar heel het geestesleven.

II

In de middaghoogte van zijn leven, nog geen zesenvestig jaar oud, werd dit *Literair Dagboek*, aanvankelijk onder de titel *Het spoor van den scarabaeus*, aangevangen. Men zou het uit nood geboren kunnen noemen, ware het niet, dat het naast ernst en weemoed ook een stuk literaire voldoening vertolkt, al lag deze slechts uitgedrukt in de woorden: 'Het zal toch tot de genoegens van dit dagboek blijven behoren er dingen in op te tekenen, die een ander niet interesseren' (21.3.'47). Dit blijkt ook reeds uit wat hij op 10 september 1940 aan Risseeuw schreef, vrijwel de enige die, afgezien van zijn huisgenoten, van dit dagboek afwist: 'De laatste tijd lees ik gelukkig weer het een en ander en aan mijn literaire dagboek werk ik sinds begin van deze maand. Ik had niet gedacht dat dat zo'n voldoening zou geven. Er komt weinig persoonlijks in, maar het is meer het vastleggen van oordelen op elk gebied, die vanzelf in je opkomen. Het moet later aardig zijn het spoor van je lectuur en gepieker te kunnen volgen gedurende een aantal jaren en juist in deze tijd'.

In het dagboek treden naar voren een groot geloofsvertrouwen, een bescheiden kijk op de mens (3.9.'40), een gestadig verlangen naar 'een late oogsttijd, al ware het maar van enkele jaren' (17.9.'40), en veel verwachting, hoe ook getemperd door persoonlijke weemoed en veel dagelijkse zorgen, die nog vermeerderd werden door

de nood van de oorlog. Het weerspiegelt een leven vol zelfstudie - de enige échte studie! - waarbij de Bijbel, Goethe, Nietzsche, Pascal, Van Deysse, Rilke en Leopold, maar ook Beethoven, Wagner en Mozart voortdurend de bouwstenen leveren voor het spel der bezinning. Het is alles geschreven vanuit het besef dat hij eind 1941 weergaf bij een herdenking van de in de oorlog omgekomen dr. H. van der Leek: 'Het leven van ieder onzer is slechts een torso van wat het had kunnen en eigenlijk moeten zijn, maar we moeten het aanvaarden zoals het is en er zoo dankbaar voor blijven'.

In die jaren ontstond, sinds oktober 1942 naast veel andere literaire bezigheid tevens Rijnsdorps derde roman, *Mijn Vader, mijn Vader ...*, voor wie de ingewikkelde achtergrond verstaat, misschien zijn knapste, in ieder geval zijn minst begrepen roman. Diep ingrijpende gebeurtenissen en ontwikkelingen binnen de Gereformeerde Kerken gedurende de dertiger en veertiger jaren vormen de donkere achtergrond, die in dit werk, zo niet gepeild, dan toch geanalyseerd en in vorm gebracht worden. Op 14 november 1942 luidt het commentaar aan Risseeuw: 'Het behandelt het probleem geestelijke-Vader-leerling en wel in de predikantenwereld. In zekere zin ook het epigonisme onder predikanten. Een jonge man ontdekt als het ware het genie van een tot nu toe onbekend theoloog en prikkelt dezen tot ontplooiing van diens krachten. Hij trouwt met z'n dochter, die later sterft. Maar als de discipelen zich beginnen te vermenigvuldigen, wordt in hemzelf twijfel gewekt. Er volgt dan een lang en pijnlijk, zelfs eenigszins tragisch proces, waarin de jonge dominee zich ervan bewust wordt, dat hij in z'n heilige ambt niet moet copieëren, maar zichzelf zijn'.

Deze roman en dit dagboek, beide eerst na de oorlog gepubliceerd, werpen indirect licht op elkaar en doen ons ervaren welk een afstand - iets anders dan tegenstelling - er kan bestaan tussen de publieke geschriften van een auteur en zijn persoonlijke overwegingen. Het is alsof beide oeuvre's in een eigen 'appartement' van het leven van de auteur zijn ontstaan, en toch zijn ze juist door het éne leven onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Hoewel het dagboek formeel tot 1950 doorloopt, is het voor het grootste gedeelte een oorlogsdagboek, al vormt

de tweede wereldoorlog eer een achtergrond die vreugde dempt en aandacht hindert én verdiept, dan dat het krijgsumoer ooit op de voorgrond treedt. Daarvoor is het te zeer een *geestelijk* dagboek. Daarbij, al werd in huize-Rijnsdorp veel activiteit ontplooid voor de illegaliteit, en was men betrokken bij de jodenhulp, juist daarom mocht over deze activiteiten in het dagboek niets vermeld worden, voor het geval dit bij een huiszoeking zou worden in beslag genomen.

III

Wat de strijd betreft tussen de arbeid voor het dagelijks brood en het levensideaal om de literatuur te dienen, kwam in 1954 de uitkomst, waarbij P.J. Risseeuw, dr. E. Diemer en D. van der Stoep een rol speelden. Rijnsdorp werd docent aan de Christelijke Akademie voor Lichamelijke Opvoeding te Rotterdam en Vast literair medewerker aan de dagbladcombinatie van het z.g. 'Diemer-Kwartet', hetgeen hem later tevens de weg opende om in het dagblad *Trouw* tot op vandaag te schrijven over wat men in brede zin zou kunnen noemen de geestelijke en culturele problemen van deze tijd. Arbeid voor de Nederlandse Christelijke Radio Vereniging, lezingen en andere publicaties, waarvoor vroeger nauwelijks plaats was naast het drukke kantoorleven, groepeerden zich hieromheen. Zo kon hij, anders en beter dan hij ooit zelf verwacht had, nu beantwoorden aan een hoop van velen, die Gerrit Achterberg op 31 januari 1946 in een brief eens had vertolkt: 'Schrijft U op het oogenblik nog - of weer? Daar zal ik altijd uiterst gespannen op wachten'. Zo kon hij, in een tijd waarin velen moeizaam hun weg zoeken een bezinnende wegwijzer worden. Hij was en is meer en meer geworden de man, zoals prof. dr. K. Heeroma het op 20 oktober 1965 uitdrukte, toen hij Rijnsdorp geluk wenste met zijn eredoctoraat aan de Vrije Universiteit: 'Je hebt je, ietwat "ter zijde" en al dan niet "in drie etappen" ontwikkeld tot een poeta doctus met een eigen karakter, een eigen stijl en een eigen kennisfonds, en deze drie hangen onverbrekkelijk met elkaar samen: karakter, kunst en kennis!'

Vooral zijn trouwe lezers, maar ook zijn persoonlijke bekenden en vrienden, die meer van zijn geestelijke groei en achtergronden willen weten, zullen niet zonder aandacht en herkenning dit *Literair Dagboek* opslaan. Om nog een keer Risseeuw te citeren, die op 31 oktober 1946 aan Rijnsdorp schreef: 'Je dagboek eischt geen declamatietalent en spreekt onmiddellijk toe'. Maar ook geldt voor dit dagboek wat Anton van Duinkerken op 28 juni 1952 eens over Rijnsdorp in het dagblad *De Tijd* schreef: 'Hij bewaart zijn kritische zin ten opzichte van schrijvers, wier werk hij bewondert. Hij kleineert of verguist nooit. Zelden onbillijk, wordt hij nergens schamper. Hoewel hemzelf iedere glimp van humor vreemd blijft, weet hij andermans geestigheid naar juiste waarde te genieten. Hij werkt met gespannen aandacht, zodat men hem soms bijna hoort kraken van het denken, doch hierdoor bereikt hij, dat zijn lezer bereidwillig mee-denkt'.

Dit geschrift, dat hierbij, ter gelegenheid van dr. C. Rijnsdorps tachtigste verjaardag voor het eerst *integraal* gepubliceerd wordt,⁶ getuigt van een leven van veel studie en strijd; maar het is in wezen ook een *bemoedigend* boek, want het toont aan dat ook inzake de realisering van levensidealen niets verkregen wordt zonder strijd; het herinnert al met al aan een levenservaring van een andere nijvere autodidact en eredoctor

6 Fragmenten van dit *Literair Dagboek* zijn, zonder vermelding van de naam van de auteur, onder de titel *Het spoor van den Scarabaeus (Uit een dagboek)* opgenomen in de eerste jaargang (1946-1947) van *Ontmoeting*, Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad, pag. 26-31, 52-56, 181-185, 210-213 en 244-250. Bij de eerste publicatie staat in een noot op pagina 26 vermeld: 'Het dagboek, waaruit in dit en volgende nummers fragmenten worden afgedrukt, is geen oorlogsdagboek in de gebruikelijke zin van het woord, al is het voor een deel tijdens de oorlog geschreven. Het draagt een overwegend meditatief karakter; de auteur wendt zich tot de blijvende en onverstoorbare dingen in leven en kunst en houdt aantekening van indrukken, oordelen en meningen, die zich naar aanleiding van lectuur of gehoorde muziek of ook zo maar in hem hebben gevormd'. Een heel enkele keer heeft dr. Rijnsdorp op een literaire kring fragmenten uit het dagboek voorgelezen.

van de Vrije Universiteit, dr. H.W. Tilanus, die eens opmerkte: 'Kijk eens, als iets een mens interesseert, en hij heeft de wind wat mee, dan biedt het leven hem bijna altijd een kans'.⁷

Het geeft aan hoe vruchtbaar iemands leven na zijn vijftigste, na zijn zestigste, na zijn zeventigste jaar kan zijn, wanneer men zijn idealen onverdroten vasthoudt én met zijn talenten woekert. Het geeft aan dat er ook in het leven van de enkeling een maatschappelijke 'wedergeboorte' kan plaats vinden, die berust op al wat aanvankelijk reeds aanwezig was en ontwikkeld wordt aan karakter, kennis en idealen. Het herinnert ons onwillekeurig aan versregels van de beginperiode⁸ van de grote dichter Gerrit Achterberg:

Zij, die hun liefde tot haar einde gingen,
die donker werd en kronkelend en dood,
vonden in hun tentopeningen
een nieuw, oneindig morgenrood.

Aan nieuwe verzen mogen zij beginnen,
zij gaan van stad tot stad steeds voort;
een aureool heeft haar omgloord,
van wie zij heden helder zingen;

die hen bewoont, die hun behoort,
die hen geleidt langs deze dingen
der aarde naar het ander oord,
zonder omzien of bezinnen.

Augustus 1974. G. PUCHINGER

7 G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 1966, pag. 60.

8 *Verzamelde Gedichten*, 1972, pag. 27.

Eerste boek

3 september 1940

Het spoor van de scarabee. Het spoor van de scarabee (heilige kever in Egypte) loopt in het zand. Het vervloeit, het is niets, daargelaten nog dat het plotseling zichtbaar wordt en iets verder even plotseling ophoudt, omdat het beestje een stuk steen beklommen heeft, of om een andere reden. Zulk een spoor trekt ook dit boek door het beetje tijd, dat zijn maker ervoor gegeven is en dat hij eraan gegeven heeft. Het begint ergens, indien ge 't weten wilt op de derde september negentienhonderdveertig - de datums doen er niet toe, maar zijn als toegift erbij gezet -, het zal ook ergens ophouden, op een datum veraf of dichtbij, waarover ik me geen zorgen maak en waarop ik een steen zal beklimmen of wanneer een steen op mij gelegd zal worden. De scarabee is de mens, die immers iets met mest en iets met heiligheid te maken heeft. Zoveel over de titel van deze inleiding. Ge ziet, dat dit een soort dagboek wil zijn. Het leven dat men leidt, bepaalt de inhoud; de enkele nieuwsgierige lezer die ik mij voorstel, weet dus, dat hij geen belangrijke uitwendige gebeurtenissen zal tegenkomen en dat dit een dagboek zal zijn van mijn *innerlijk* leven. Zo is althans de opzet. De wereldgebeurtenissen zijn niet buitengesloten, al was het maar dat ik bijvoorbeeld noteer, hoe ik, zittend op mijn hooggelegen balkon en opziend uit mijn boek - het dagboek van Friedrich Hebbel, dat overigens niet tot model van deze aantekeningen dient - de gedrukte regels flauw in de donkerende, blauwe avondhemel zie staan, terwijl een Duits jachtvliegtuig, de linkerzijde met een brandend rood licht naar mij toegewend, juist tussen twee regels doorvliegt.

Geen dagelijkse stemmingen en ook geen overzichten over bereikte resultaten of van toekomstverwachtingen worden hier opgeschreven. De langzaam veranderende toon onder andere maakt het over een periode van ongeveer dertig jaar gevoerde dagboek van Friedrich Hebbel zo interessant. Dit aantekenboek van mij is een *laatst begin*; mijn leven is niet

meer een onderneming die ik gespannen voer. Als het ergens heenvoert, dan is het naar het einde. Er moet geoogst worden, hoe dan ook, zonder bitterheid en zorgvuldig. Gedurende enige tijd worden mijn dagen in dit boek zichtbaar, van binnen uit en wat ik aan merkwaardigs zag, vindt hier een plaats. Ik zal streven naar helderheid en eenvoud en een aforisme liever stilistisch bederven, dan over de bedoeling in het onzekere laten. Zo hoop ik een niet-ordinaire zakelijkheid te bereiken, die het opschrift van deze eerste aantekening: het spoor van *de* scarabee, niet al te zeer beschaamt.

Aan dagboeken ken ik nog onder andere *Het leven van Frank Rozelaar* van Lodewijk van Deysse. In twee verschillende tijden van mijn leven, ik meen omstreeks 1922 en omstreeks 1927, heb ik het zeer aandachtig gelezen en in mijn literaire bloed opgenomen. Maar het boek verliep in kinderachtigheid, omdat de schrijver zijn voorgenomen doel, een tijdlang alleen maar datgene op te schrijven wat vanzelf in hem zou bovenkomen, vergat, zich toespitste op een sensitief zien van de natuur en met rijmwoorden ging spelen. De Frank Rozelaar is niet geworden wat het werk beloofde, door een tekort aan eerlijkheid; 'en bovendien spelen wij het maar', zegt Van Deysse ergens.

Verder ken ik nog fragmenten van het dagboek van Richard Wagner, kort geleden opnieuw of voor het eerst gelezen in het boek van De Pourtalès. Andere kunstenaarsdagboeken heb ik op het ogenblik niet in mijn herinnering.

Ik moet nog even zeggen wat ik mij van dit dagboek voorstel. Ik zie het als een voortgezet spreken over één onderwerp. De zinnen blijven staan zoals ik ze schreef; men zal meestal vergeefs naar een doorhaling zoeken. Door een zekere graad van intensiteit, van geestesfrisheid of van diepte bij de geestelijke werkzaamheid vooraf en bij het opschrijven daarna, hoop ik over uiteenlopende dingen van godsdienst, leven en kunst te spreken als over het éne onderwerp, dat ze inderdaad vormen. Dat is het *spoor* van de scarabee, de richting; de arbeid die het beestje verricht boven de vervloeiende, afzonderlijke sporen die zijn pootjes achteloos in het zand achterlaten. Ik moet hier nog iets duidelijker zijn. Dit dagboek behandelt niets als onderwerp, het maakt niets los uit de rest om er met een zekere schijn van logica een poos mee bezig te zijn. Beschouw het als een contrapuntische stemvoering van verschillende onderwerpen, die met elkaar de verhoopte muziek van dit boek uitmaken.

Wat wil men tenslotte bereiken ... een zeker dieptepunt, als onder water, waar verschillende krachten elkaar opheffen; een gedroomd coloriet als van een bed witte margrietten in een donkere tuinhoek, of van schilderijen, die men zich verbeeldt vroeger in het voorbijgaan te hebben gezien. Verrijking, verwijding en meteen begrenzing van het proza dat men schrijft; het slechten van specialisten-muurtjes tussen levenstuinen. Het voorzichtig bij elkaar drijven van verstrooide schapen. En als aan sommige zinnen te zien, te horen zal zijn dat een bromvlieg de stilte van de kamer en de aandacht van het denken verstoort - om geen fataler ding te noemen -, dan moge dit aan een levenshouding herinneren, die ook de bromvliegen aanvaardt.

En indien ge een korte godsdienstige overweging, of een gebed tegenkomt tussen opmerkingen over kunst of zo, begrijp dan dat ook dit tot het ene onderwerp behoort. Ik erken en kèn ook geen stichtelijkheid als aparte waarde. Het is de zon, die op de dekschildjes van de scarabee schijnt, onder het lopen.

6 september 1940

Over deze inleiding is in mijn droom een bleekpaarse zon opgegaan, maar verder bleven, geheel volgens de verwachting, nu ik het wekenlang vruchtbare denken had geprobeerd vast te leggen, ineens alle gedachten in de zin van Emerson weg, behalve de courante overwegingen die van iedereen zouden kunnen zijn. Intussen *Essays* van Emerson gelezen, met hun zachte maar losse weefsel, een vroeg impressionisme op het gebied van de als kunst beoefende gedachte en waarin men het negentiende-eeuwse braafheidsideaal in verse toestand aantreft. Wie ze, zoals ik nu, honderd jaar na dato leest, ziet de demonische consequenties als dik onkruid tussen de gezonde planten zitten.

Vanavond, onder het kijken naar de nieuwe maan, geluisterd naar de Jupitersimfonie van Mozart. Zonder dergelijke cultuur-rijkdommen in de rug zou het voeren van grote, moderne oorlogen menselijk, en dus letterlijk, onmogelijk zijn. Welk een toekomst voor de cultuur, bij welk een toekomst voor oorlogen. Tot God een einde maakt aan de recreatie en aan de uitputting, die daardoor mogelijk gemaakt werd en erop volgde. Ik moest de balkondeuren sluiten voor het voorbijrazen van een colonne militaire auto's

met rupsbanden, misschien verband houdend met de iedere dag verwachte, grote aanval op Engeland. Mozart overleefde Napoleon en de wereldoorlog van 1914-1918; op hoeveel oorlogen is deze hemelse recreatie nog berekend?

Onder het overlezen van de inleiding herinnerde ik mij nog brokstukken van het dagboek van Frederik van Eeden uit de jaren negentig. Hij zegt ergens dat het belachelijk eenvoudig is je eigen potje te koken en dat het draaiorgel van het dorp op zijn verste rit nog niet aan zijn buitenhuisje toekwam. Verder is me bijgebleven, dat hij zijn hele doen en laten daar uiterst gewichtig vond.

Augustinus' *Belijdenissen* heb ik nooit geheel kunnen uitlezen. De aanspraakvorm geeft er een exclusief karakter aan, zodat men het eigenlijk niet met andere naar opzet verwante boeken kan vergelijken. De brandende ijver van de bekeerling, hoe 'erschütternd' ook, ontnemt veel aan het naïef-menselijke. De *Confessions* van Rousseau met hun zwoel, romantisch coloriet geven het portret van een geschokt achttiende-eeuwer, die telkens op het punt staat in tranen uit te barsten. Tafrelen, gezien door een waterrijke atmosfeer, een soort 'tranendamp'. Schoolmeesterlijke opmerkingen als deze moeten de curve van dit dagboek in vredesnaam maar mee helpen bepalen; ik wil het beeld van mijn geest niet flatteren. En nu keer ik weer tot de lectuur van *Bespiegelingen over leven en liefde* van Ortega y Gasset.

Ik wil niet meer uit het leven vluchten. Als ik muziek van een Russisch kerkkoor hoor, en een vrouwestem met een rijk, mals geluid treedt naar voren om tegen die achtergrond 'met ziel en zinnen' - want hoe lichamenlijk is deze stem - zich tot God te richten, dan duw ik dat niet meer als vroeger van me weg als iets betrekkelijks, dat alleen maar in de verte aan het absolute herinnert, maar ik zie in dit alles nu iets volmaakts en definitiefs; de hemel is dichterbij, vatbaarder, op aarde in vrouw en kunst voorafgebeeld. Mijn leven lang heb ik gedacht: het ware ligt ver; het dichtbij heeft geen waarde. Van nu af zal dat anders zijn. 'k Heb dus minder afstand nodig, ben 'bijziende' geworden, een omgekeerde ontwikkeling als bij de lichamenlijke ogen.

Uit vele dergelijke, naast elkaar geplaatste toetsen moet vanzelf de optische werking uitgaan, die aan het geschrevene een bepaalde vorm verleent. Ook het zich bewust maken

van die werking speelt bij die werking zelf een rol. Nooit zal het bewuste het onbewuste kunnen doden. De ware intellectueel leeft dichter bij de primitieve staat en bij het instinct dan de onscherpe geest, die uit het gevoel meent te leven.

Is het werkelijk zulk een absolute noodzakelijkheid voor iemand ná Nietzsche, om te proberen deze na te doen in zijn springen van top tot top? Het is zeer veel, gedachten toe te spitsen tot een scherpe top; het is ook iets ze in het voorbijgaan op te nemen en weer vrij te laten. Nietzsche wil zijn gedachten aan zich onderwerpen en er zijn monopolistisch geestesmerk op zetten; er zit iets eigenzinnigs en... fabriekmatigs in. Anderen, zo ook ik, willen een gedachte liefdevol opnemen, aandachtig en met genegenheid bekijken en weer vrijlaten op haar bruidsvlucht. 'Wat is mij aan mijn fabrieksmerk gelegen', zou zo'n 'ander' in Nietzsches stijl kunnen zeggen.

8 september 1940

Ik herinner me ergens eens te hebben gelezen, dat onze dromen nooit gekleurd zijn, maar zich altijd afspelen in zwarte, witte of grijze tinten. Dit stemt niet met mijn ervaring van dromen overeen. Bij mij speelt juist altijd een of andere kleurwerking een belangrijke rol. Niet het hele droombeeld is gekleurd, dat herinner ik mij althans niet, maar wel een deel ervan. Die opgaande zon onlangs was bleek-paars. Gisterennacht droomde ik van een vrij grote, maar niet hoog-gezolderde ruimte, half winkel, half werkplaats. De eigenaar, een soort drogist of verfhandelaar, zag ik minder duidelijk. Het was een man van achter in de vijftig; in het begin van de droom had hij, meen ik, geen baard; later wel. Duidelijker zag ik zijn vriend, een kunstschilder, ook een man van achter in de vijftig, die ik later van opzij heel duidelijk zag met zijn korte, volle, een beetje kroezende zwarte baard. Nu ik wakker ben zou ik aan Paul Cézanne denken. De schilder was, wat dieper in die werkplaats, bezig dood op zijn gemak een beschilderd doek, dat op een ezel stond, schoon te maken. In mijn droom zag ik het doek schuin van opzij. Er was ergens een partij van dikke, korrelige verf, grijs, goud, wit en andere tinten door elkaar vertonend, waarin de schilder een poos bleef kijken, alsof er diepte in was. De andere man ging intussen blijkbaar zijn gang. Er werden bijna geen woorden tussen die twee gewisseld; blijkbaar

een superieure vriendschapsverhouding, verborgen achter schaarse, brommerige conversatie. Twee oude mannen, volmaakt rustig en tevreden in elkaars tegenwoordigheid. Later zag ik, dat de schilderij een menselijke figuur voorstelde, groot en ten voeten uit geschilderd tegen een landschap als achtergrond. Die figuur, een man van ongeveer dertig jaar, met lokken en een korte dunne baard, zou Johannes de Doper, of Jezus als mens kunnen voorstellen. Ik herinner me de ellebogen en iets van kledingstof daarbij ahangend. De figuur stond een klein beetje met de benen uit elkaar, alsof hij van het schilderij af iets naar de verte wilde roepen of dat roepen in zijn houding wilde uitdrukken.

Later zag ik het weer schuin en de schilder, met een opgevouwen doekje in de hand, volmaakt rustig en op zijn gemak bezig met het schoonmaken. Zelf zat ik rechts apart, achter een breed soort tafel op schragen, of een lessenaar, en ik zag mezelf zo zitten, met een gladgeschoren gezicht, breed van boven en smal bij de kin, in een tamelijk heldere belichting, misschien ontstaan doordat er een glasplaat op de tafel voor mij lag.

Later probeerde ik die mannen duidelijk te maken, dat dit ook *mijn* thuis was en dat ik aanspraak erop kon maken mij hier te bewegen en tussen hen te verkeren. Hun duidelijke onwil kon ik niet aanvaarden en ik voelde wel dat ze in de grond me niet verwierpen, maar - zoals ik dat achteraf construeer - ze waren te oud geworden en in hun kostbare, zwijgende en brommerige vriendschap te zeer vergroeid, dan dat ze nog aan nieuwe relaties konden denken. Ik voelde mij als afgesneden van de bron van het leven, alsof men mij het recht betwistte (ontkende is beter) in en bij het mijne te leven. Ik herinner me dat ik zei schrijver te zijn, een argument dat mij voorkwam afdoende te wezen, maar dat op hen niet voldoende indruk maakte.

De ideale omstandigheden waaronder ik zou willen schrijven, die mij dus als een maximum voorkomen, zijn, vanuit de eisen van goede schrijfkunst gezien, een minimum: een zo juist door slaap of rust verfrist lichaam, een schoongewassen en bij de kin geschoren huid, een lichaam zonder afleidende of onrustig makende behoeften, schone kleren, een stemming zonder bitterheid, onrustigheid of zoiets en dan een betrekkelijke stilte in de omgeving.

Dit alles als ik ga beginnen. Ben ik er eenmaal 'in', dan komt er niets meer op aan.

De lectuur van Ortega is me niet meegevallen. Leest men een poos van die cultuurbeschouwingen achter elkaar, zoals van Nietzsche, Huizinga, Ter Braak of Ortega y Gasset, dan krijgt men een gevoel van tegenzin. Men zou de tijd als een nieuwe bezettende macht kunnen zien, de cultuurhistorisch belezen intellectueel als iemand, die vóór de bezetting een rol speelde in het politieke of publieke leven en die nu probeert zich tegen de tijd te handhaven, ja erboven te blijven. In al die beschouwingen voelt men de pogingen van het door wetenschap gescherpt en gevoed verstand om zich tegen het leven te verweren en 't de baas te blijven. Cultuurhistorische beschouwers zijn leerling-zweefvliegers, die vergeten dat ze landen moeten of hoe ze landen moeten. Op nog meer afstand gezien zijn hun beschouwingen dorre blaren, die door de grondwinden opgeworpen worden en er korte of langer tijd op blijven rondrijven. Zelfs de christen-denkers, zoals Augustinus en Pascal, zijn van dat element dat zo menselijk is, niet helemaal vrij. Maar zij hebben het althans over 'uitkomsten tegen de dood'. De anderen loven het leven en verzwijgen de dood, treden die althans nooit met open vizier tegemoet.

Wanneer een wijsgeer al te glad en vloeiend wil gaan schrijven, ziet men pas goed hoe naakt en armelijk de grond van zijn geesteshouding is. Waarom worden die socratische of platonische gesprekken altijd in een idyllische omgeving gevoerd en niet bijvoorbeeld bij een mijnschacht na een ramp, op een slagveld of tijdens een bombardement? Al was het maar tijdens een bevalling. Vervalst de gedekte tafel of de mooie entourage niet onmerkbaar het denken en spreken?

De door mij in dit aantekenboek gevolgde methode, de gedachten niet tot hun laatste mogelijkheden aan te scherpen, doch ze min of meer onbekommerd op te schrijven, heeft zijn nadelen, maar brengt ook winst mee. Overigens is een element van teleurstelling aan *elk* opschrijven verbonden.

Stel nu dat ik van die droom over die twee oude vrienden een novelle maakte, dan zou de dagdroom die ik aan de nachtdroom zou ontspinnen, iets geheel anders zijn, afgezien nog van de noodzakelijkheid van een dramatische gebeurtenis, waar een droom zich in het geheel niet om bekommert. De vraag blijft hoe men aan het gegeven van zulk een droom komt. Herinnering aan lectuur over Cézanne speelt ongetwijfeld een rol. Vermoedelijk ben ik èn de drogist-verf-

handelaar èn de oude schilder èn de schrijver op de achtergrond. De drogist is de dagelijkse mens die zijn brood verdient; de schilder is bepaald een zelfconceptie; op mijn gemak, vrij van zorgen, restaureer ik mijn geheugen en helder een beeld op van een mens. Ondanks de min of meer ideale vermomming kan die geschilderde figuur wel iets met mijn religieus-esthetische 'zelf' te maken hebben, laat ik in conferentietaal zeggen de 'christen-kunstenaar', die ik graag zou zijn en dus enigermate moet zijn. Maar dan blijft de verhouding tot de figuur op de achtergrond, die ik in de droom met mezelf vereenzelvigde, onverklaard, zoals trouwens de hele droom, die ik nu verder maar laat voor wat hij is.

De uitlegging die ik hierboven heb geprobeerd, herinnert me overigens wat ik eens van Wilhelm II heb gelezen, die bij elke gelegenheid het middelpunt wilde vormen: bij een kerkdienst wilde hij de predikant, bij een trouwerij de bruidegom en bij een begrafenis het lijk zijn.

10 september 1940

Vanmorgen kwam de oude gedachte weer eens bij me op, hoezeer van invloed op de wereldgeschiedenis het feit van de *kortheid* van ons leven is. Ik heb nog nooit in mijn lectuur een beschouwing aangetroffen, die hieraan volledige aandacht wijdt. Een paar bladzijden terug had ik het over die wijsgeren, die met hun rug naar dat grote zwarte gat, de dood, staan. Bij hen lijkt de kortheid van het leven geen punt van overweging uit te maken. Toch is de zekerheid van ons levenseinde van grote invloed, ongetwijfeld ook bij hen. Is het 'après nous le déluge' en bijvoorbeeld de starheid van Poncaré in de jaren na de eerste wereldoorlog niet meê verklaarbaar door de geheime wens: 'als het mijn tijd maar uitduurt?' En die tijd is 'voorts kort'. Vandaar kortzichtigheid en haar gevolgen.

Veel oude gedachten, die zich nog nergens aan hebben kunnen vasthechten, vinden nu uiting als ze weer eens duidelijk komen bovendrijven. Vanavond door de radio piano-muziek van Debussy gehoord. Ik probeerde ze te horen zoals ze in de tijd van het ontstaan moet hebben geklonken, in de Frans-burgerlijke muzikale sfeer: revolutionair, gewaagd, decadent. En wonderlijk: *later hoort men de tijd erin*. Wij zien een vroegere tijd met de ogen van de representatieve kunstenaars van die tijd: Luthers tijd via Holbein, Cranach, Dürer; de tijd van Napoleon door de ogen van die stijve aca-

demici; de jaren tachtig met de pseudo-bijziende ogen van Breitner en andere impressionisten. Is dit vervalsing van het tijdsbeeld? Of moet men zeggen dat dit de enige mogelijkheid is om een tijd later te kunnen 'onderscheiden'? Men zou dus de uitspraak durven wagen, dat de representatieve kunstenaar zijn tijd hierin vooruit is, dat hij in staat is hem af te beelden in zijn kunst. De anderen zitten er met hun neus boven op en zijn niet in staat afstand te nemen. Er zou nog veel te zeggen zijn over karakteristieke verschillen tussen grote kunstenaars: figuren uit dezelfde tijd, hun vertegenwoordiging van bepaalde aspecten ervan en een min of meer vage synthese, die in ons ontstaat. Ook over het geheimzinnig contact tussen de tijd en de kunstenaar, die meent zijn eigen ideaal na te jagen en eindigt met in zichzelf zijn tijd af te beelden. Maar hierin treden is het doel van dit dagboek niet, tenzij zich spontaan oordelen hierover in mij blijken te hebben gevormd.

Wat ik nu heb 'ervaren' is dit: de echte 'moderne' kunst van elke tijd blijkt later de beste, althans meest beklivende verbeelding van die tijd te zijn. De *kunstenaar* is vaak zijn tijd vooruit; zijn *werken* zijn dit, strict genomen, niet. Bij zulke overwegingen moet men overigens niet te lang stilstaan. Ze hebben iets dodends, zodra ze niet meer vanzelf in ons oprijzen.

Van Deyssel zegt ergens ongeveer: Men kan het niet helpen onder de invloed van de omstandigheden te zijn geweest. Zulk een verontschuldiging aanvaardt men, ten aanzien van *zichzelf* wel te verstaan, diep-in echter niet. Als christen-estheet door de officiële kunstwereld te worden genegeerd, is op zichzelf niet van betekenis. Moeilijker is dat die miskennis je verhindert tot een meer behoorlijk zelfvertrouwen, met de artistieke gevolgen daarvan, te komen. Een zekere mate van erkenning is nodig voor de groei van het talent via het werk. Ik heb nog nooit in een preek horen uiteenzetten, hoe wij aan het ons door de 'wereld' opgedrongen minderwaardigheidsgevoel moeten en kunnen ontkomen. Jezus zei: 'In de wereld zult ge verdrukking hebben, maar hebt goede moed, Ik heb de wereld overwonnen' (Joh. 16 : 33b). Hij voelde die speciale nood in de verdrukking.

Ik kan het tenslotte niet helpen, zo ontvankelijk te zijn voor alles wat met kunst te maken heeft.

De niet-christelijke kunstenaar of kunstgevoelige heeft aan de christen-estheet niets (vergelijk: 'de overste dezer

wereld komt en heeft aan Mij niets', Joh. 14: 30b) en interesseert zich daarom niet voor hem.

Het valt me moeilijk om over deze dingen die je zo diep in het vlees snijden, door te schrijven. Men moet erin berusten dat wat aanpassing, een beetje verloochening en invloed van doorlopend-ongunstige omstandigheden was, straks uit het karakter of uit een gebrekkig en in gebreke blijvend kunstenaarschap zal worden 'verklaard'. Littertekens van een eerlijke strijd zullen worden aangezien voor ontsierende rimpels en 'Schönheitsfehler'. 'Verdrukking' heb ik ook nog nooit bevredigend horen verklaren. Wat een primitieve en eenvormige opvatting heeft men er doorgaans over. 'Wegdrukken', op duizend manieren, van het beleefde drukje op hand of wang tot de schop onder 't achterst toe, dat is het.

En zo blijkt na een week het bijhouden van dit aantekenboek een behoefte te zijn geworden.

17 september 1940

De dichter J.H. Leopold spreekt van zichzelf als van 'dezen', ('Al 't antwoord en al het verweer van dezen' bijvoorbeeld). Hij wijst zichzelf als het ware met de vinger aan. De andere mensen zijn 'zij', met wie hij eeuwig in strijd is. 'Nakomelingen laat U raden, / geloof hen noch ten goede, noch ten kwade.'

In deze vakantieweek in Amsterdam schilderijen gezien van Jelgerhuis, Koekkoek, Kruseman en Schelfhout. 'Brave' kunst.

Op mijn leeftijd - zesenvieftig jaar - is men oud genoeg om op verschillende punten tot resignatie te komen, maar te jong om veel over resignatie te willen spreken. Als men op een zeker punt tot resignatie gekomen is, wordt deze 'verworvenheid' verzoet door de kennismaking met iets nieuws. Het is eerst iets verrassends, als het feestelijk verkleuren van het bos in de herfst. Pas later ziet men de dood erin. Resignatie, ontzegeling. Telkens een levenszegel los.

Van de week zag ik hoe resignatie zelfs *oud* kan worden, als een plant, bijvoorbeeld als een dertig jaar oud klimopgroeisels langs een muur, met oude en nieuwe bladen, vuil en zwart van stam en waarin muizen huizen. Resignatie is 'zoet als honing in de mond, maar bitter in de buik' (vergelijk Openbaring 10 : 9, 10).

Als jongen van vijftien jaar stond ik voor het leven, onge-

broken, gezond, kuis, gloeiend van enthousiasme en bereidheid tot hard werken in de muziek, bezield met het zuiver negentiende-eeuwse ethos à la Beethoven van 'de grote kunstenaar, die onvermijdelijk tevens een goed mens moet zijn'. God heeft het goed en nodig geoordeeld die weg, die de enige leek en waarin ik het werkelijk 'mannelijk' geluk had kunnen smaken van op te mogen gaan in het werk van mijn bijzondere aanleg en keuze, af te snijden. Ik heb niet de kracht gehad, noch toen, noch later, toen ik in de literatuur had willen gaan, anderen in risico te brengen ter wille van mijn verlangens. Meen niet dat ik in dat onvermogen een deugd zie, ook al zou het een deugd zijn.

Hoe het zij, dat die lijn werd gebroken, en dat ik in aanpassing en compromis heb moeten leren leven, heeft mijn leven bepaald. Het heeft me schuchter, onzeker gemaakt, tot in mijn bewegingen toe. Niet geworden te zijn wat men had kunnen en moeten worden, naar aanleg en idealen gerekend, drukt een soort schaamte op ons leven. Mijn houding zegt: ik erken eraan schuldig te zijn, dat ik het niet verder heb gebracht dan ... enzovoort. Ik benijd iedere kleine koopman, die zichzelf is en daarvan onwillekeurig in houding en optreden blijkt geeft.

Soms denk ik dat ik nog dertig jaar heb te leven en vraag ik me af, of ik nog een late oogsttijd, al ware het maar van enkele jaren, zal mogen zien. In ieder geval is de spanning weg, de krachtsinspanning, de krampachtigheid ook, die in *Eldert Holier* uitgesproken is.

God heeft mij al jong de idee fixe van een 'levenstaak' (in cultuur en kunst namelijk) ingeschapen. In een wat ouder dagboek heb ik op negentienjarige leeftijd geschreven niet te geloven, dat ik moeite zou hebben met het vraagstuk van vrouw en gezin, maar wel met mijn levenstaak. Toen kwamen er ongeveer vier jaren van juist zeer *veel* moeite ten aanzien van haar, die toen pas in mijn leven was gekomen. Als ik die woorden herlas, leek ik mezelf al een heel slechte profeet toe. Later bleek dat ik het goed had 'gezien'. Ieder mens is in zijn leven meer dan eens profeet; men kan dit alleen maar later pas vaststellen. God brengt sommigen dus ter wereld met cultureel verantwoordelijkheidsgevoel en met het idee van een levenstaak, terwijl Hij toelaat dat daarvan slechts een zekere fractie wordt verwezenlijkt. Zijn wil geschiede.

Vanavond, lezend in *Die Rolle des Bösen in der Weltgeschichte* van Hermann Steinhausen, kwam ik een opmer-

king tegen over het dagboek van Dostojewski. Ik herinner me nu, dat ik dat in huis heb gehad in een Duitse vertaling, maar ik weet niet meer dan dat het papier geel was en de letter klein en dat er lange beschouwingen in voorkwamen. Om ook dat dagboek in gedachten te houden schrijf ik dit even op.

18 september 1940

Tussen sommige gedachten varen we heen en weer; andere laten we achter als huizen bij een aanlegsteiger, die we eerst nu in hun samenhang overzien. Meen niet dat ik alleen vervuld ben van wat in dit boek wordt opgetekend; onder het opschrijven had ik het al achter mij gelaten, weer eens, voor lang of voorgoed.

De poëzie is het geweten van het proza.

De houding van het proza ten opzichte van de poëzie is schaamte; de houding van de poëzie tegenover het proza is geen 'houding', zij *ziet* geen proza. Zij bedient zich van de spraakmiddelen en woordenschat van de gewone taal, souverain en vorstelijk. Door haar doen maakt zij het proza zonder strijd tot onderdaan en discipel. Een prozaïst leest poëzie met bekoorde zinnen en een beschuldigd esthetisch geweten.

Rilkes rijm is een wonder. Het komt langzaam, verrassend en op tijd en houdt de gang van het vers éven in, om in die kleine stilstand de nieuwe sterrenstand van het vers te bewonderen.

20 september 1940

Buiten regent het bij zonneshijn. Ik schrijf even, een paar zinnen, om samen te zijn met het witte van een onbeschreven bladzijde, een aantekening als een liefkozing, om een uur stilte, waarin ik overging als in een ander vertrek, met gedichten, zachte kinderlijk-wijze muziek aan de rand van het gehoor en een lichte slaap als in een blauwe schaduw van een kamer aan een berg bij zon en water. Arm en eierzuchtig is het verstand dat alleen maar op verrijking van het gewetene uit is. Midden in de natuur blijft het vreemd aan het natuurlijke. Een minuut zonneshijn is een archief aan schoonheid. Aan mijn rechterhand valt op het vloeipapier licht door een goudvissenkom; daar trilt het licht als water en zwemt de versmalde schaduw en de gespreide staart van een bewegelijke kleine vis met wisselende duidelijkheid over de

rose grond. Wie hiernaar wil kijken moet niets anders in zijn gedachten hebben, of dat andere moet zich daarmee willen verbinden, zoals mijn schrijvende hand en mijn boven het water vaag verdubbeld beeld dat doet, die ik nu op de naar mij toegekeerde bolte van het visglas ontdek en waardoor gebroken vissen varen.

Men kan rijpen door veel denken en studeren, een bleek rijpen, dat met een bijna verstorven menselijkheid kan samengaan; men kan ook rijpen als ooft in de zon, een vergaren van alle uren waarin men iets van het aandachtige en zorgeloze kind in zich had. Oud worden zonder dat men het merkt en een soort onbestudeerde wijsheid in zich verzamelen als zonnewarmte in dingen van de natuur. 'Zijn als de kinderen' op deze wereld, tegenover alles wat God daarin nog geeft en laat. Zorg in de zin van wat Christus afkeurt is ziekte en gif. Het wonderbare, soepele organisme van 's mensen lichaam en geest kan veel gif verdragen, maar verwelkt en sterft er tenslotte aan. Christus' woorden bewaren, maar in het hart.

Wat onder onze ogen gebeurt, bijvoorbeeld nu de strijd om Engeland, nemen wij waar, maar het heeft ons eigenlijk nog niet bereikt. Het geluid, het licht heeft tijd nodig om ons te bereiken. De oorlog kan in het tegenwoordige ons verdoven, ja doden, maar niet op datzelfde ogenblik ons 'plastisch', zou ik bijna zeggen, 'bereiken'. Noem ons niet ongevoelig of dom als deze bladzijden niet weergalmen van die schrikkelijke actualiteit en begrijp dat de schaduw van deze goudvissenstaart, die mij wèl bereikt en voor mij wuift met al de vanzelfse pracht van het geschapen kleine leven, evenzeer actualiteit is. Hoe zouden wij bommen kunnen verdragen zonder goudvissenstaarten. Hoe zouden de soldaten de oorlog kunnen verdragen zonder de kleine ervaringen van een geslaagd vrij uur, die tegen een veldslag opwegen. Bloemen en andere kleine geschenken aan zieken of gewonden erkennen dat ook zij medicijn zijn. Hoezeer dan ook voor ons, die nog gezond mogen wezen.

21 september 1940

Als ik nu sterf, ben ik niets.

In mijn leven zit geen kopij voor een biografie, tenzij zulk een die weet te vinden.

De wereld heeft het hare lief. Zij vraagt talentvolle con-

cepties in leven en werk van aards gericht en geleefd leven, want ook het aards-gerichte leven is moeilijk, ondanks de 'breedte' van de weg.

Wie veel over gezondheid en levenskracht schrijven, zijn meestal ziekelijk (Nietzsche, Marsman). Korte levens hebben vaak een snel en meeslepend tempo. Als men een type als Van Randwijk hoort, wordt men bijna bang dat hij geen lang leven voor zich heeft. Wat is tenslotte 'vaart' in het leven? Een dahlia groeit snel en een eik langzaam, maar elke plant groeit met het tempo dat erbij past. 'Vaart' is een betrekkelijk begrip. Zijn de sterren minder levend, omdat ze 'langzaam' gaan? In een zeer grote ruimte verliest zich de snelste 'vaart'. De levensruimte om ons heen bepaalt het subjectieve beeld van de 'vaart'. Laat niemand 'achterblijven' - in de bijbelse zin van Paulus' en Petrus' vermaningen in de brieven - bij de vaart, die bij zijn ruimte past en waarnaar hij geoordeeld zal worden.

Dweperij is onder andere een hardnekkig en ook in de 'gesloten uren' willen verblijven in een van licht en lucht afgesloten, oververhit 'heilige der heiligen'. Zelfs het heilig avondmaal is op een betrekkelijk korte tijdsduur berekend. Het is berekend op zijn *nawerking*, 't verteren en in het bloed opnemen van brood en wijn. Leven is niet enkel eten, maar eten om te gaan 'in de kracht derzelve spijs' en in dat licht bezien is het nog een bijzondere genade, dat aan het eten en drinken zelf een aparte glans, als het ware om zijns zelfs wil, wordt verleend.

Het ontstaan van goed proza is gebonden aan een constellatie waarin goed *verstaan* in enigszins brede kring regel geacht kan worden. Het bespeelt de door lectuur gevoede verbeelding van de lezer. Hoe speelser en met hoe minder krachtsinspanning, met hoe minimaler middelen dus, dit gebeurt, des te doeltreffender is zijn werking. Het tekort aan begrip bij het grote, christelijke lezerspubliek dringt elke literaire uiting in de richting van de preek. Het dode snijdt niet alleen bestaand leven af, maar verhindert ook mogelijk leven tot leven te komen. Die dubbele functie van de dood (het doden van het levende en het verhinderen van het bijnalevende om tot leven te komen) is door Christus in zijn ontzettende toespraak tot de Farizeeën scherp aangegeven. Maar

al kunnen we honderdmaal zeggen: 'Ik had de omstandigheden tegen mij', we voelen ons toch schuldig voor het ontbreken van dié bloei die bij de meest gunstige constellatie mogelijk zou zijn geweest. De mens is begrepen in het verbond, dat het op zijn leven begrepen heeft.

Lenig, licht, verfijnd proza kon de achttiende-eeuwse Fransman schrijven, omdat hij voor een dergelijk speels intellect bij zijn lezers schreef. Het is vergeefs in Holland lenig en speels te schrijven. Het lichte moet er reeds *zijn*, voor het in het proza is. De tekortkomingen van onze schrijvers zijn *onze* tekortkomingen; hun deugden klagen ons aan. Ze hadden zoveel schitterender kunnen zijn.

27 september 1940

Ricarda Huch's *Die Blütezeit der Romantik* heeft nog niets van zijn frisheid verloren, na veertig jaar. Boven de strevingen van de romantiek zag ik telkens het woord uit de Spreuken: 'Wie op zijn hart vertrouwt is een zot.'

Gisteren, onder het gapen, maakte ik onwillekeurig juist de mondstand die een zanger in de radio (grammofoonplaat) moest hebben gemaakt, toen hij die bepaalde, krachtige hoge toon uitbracht. Ik gaf me hiervan geen verstandelijke rekenschap, maar kreeg de wonderlijke sensatie, dat die zanger op dat ogenblik ineens uit *mijn* mond zong.

Dit dagboek zet een dunne lijn onder mijn dagelijks denk- en gevoelsleven en geeft mij het gevoel alsof ik iets vertrouwender en steviger door de dag ga, over die lijn heen.

29 september 1940

Nieuwe bijdrage voor het zien van kleuren in dromen: vanmorgen zag ik in mijn droom even een jongen met een donkerpaarse trui en een gemillimeterde schedel, die de witte hoofdhuid duidelijk deed doorschemeren. Hij had een aardig, een beetje grof gezicht.

Interessant dromen doet men blijkbaar niet vaak. Zaterdagmiddag hield ik voor een vergadering van meisjes een causerie. Ik had me erop toegelegd, op luchtige toon en onder grapjes door ernstige dingen te zeggen. De ontvangst was nogal gunstig. Vanmorgen droomde ik nu, dat ik schetsen of fragmenten van een operette had geschreven, als iets waar ik verder geen waarde aan hechtte en geen aandacht aan be-

steedde. Op een of andere manier was dat in handen van theatermensen gekomen, voor wie het een gebeurtenis bleek te betekenen. Ik had het gelukkige gevoel dat ik met iets succes had, waar ik zelf geen waarde aan had toegekend en dat ik nu op het punt stond in een gunstige, creatieve stemming verder in dat levende centrum te gaan roeren. Dat gevoel was des te aangenamer, omdat in de werkelijkheid het juist meestal andersom is. Later was ik zelf alweer niet meer helemaal de componist, maar zag ik een jong meisje tussen twee groepen in staan dirigeren met hooggeheven dirigeerstok. Zelf behoorde ik bij een van die beide groepen; hoe, weet ik verder niet. De gevoelswaarde van de droom blijkt het sterkst te zijn geweest, want zo opgeschreven ziet het er mager uit.

Nog steeds bezig in Ricarda Huch's boek over de romantiek (deel I). Op mijn vijftiende jaar schijn ik een tamelijk zuivere romanticus te zijn geweest. Wat ik lees over gedroomde verbindingen van kunst en wetenschap, over streven naar universaliteit enzovoort, herinnert me aan kinderlijke, maar verwante gevoelens en wensen uit mijn jonge tijd. Ik stelde me toen bijvoorbeeld als ideaal voor de verbinding van Duitse en Italiaanse muziek, en op de jongelingsvereniging verdedigde ik als zestienjarige eens de stelling dat de kunst 'kind der smarte' is, wat natuurlijk heftige tegenspraak uitlokte, maar wat me nu herinnert aan de plaats die de romantici aan het leed toekennen.

Een impressionisme waarbij de *gehoorsindrukken* overwegen, is in de literatuur nooit aan het woord gekomen. Voor ons, die even sterk acoustisch als visueel zijn aangelegd, behoudt daardoor het lezen van impressionistische literatuur iets als van het zien van schilderijen uit die school, stomme dingen dus.

Impressionistische regel bij Poot in de bedoelde acoustische zin:

'... de weg houdt roepen in en praat.'

Deze regel *lijkt* overigens fout, omdat het roepen en de praat gesuggereerd wordt nu het voorbij is. Maar hij *is* goed, omdat *bij* het inhouden men de zo juist verstorven geluiden het zuiverst in de geest tegen de nu ingetreden stilte hoort, transparant, gelouterd, als iets schoons in het schone rondom. Ook uit Poots gedicht op de morgen blijkt zijn zeer fijn gehoor. In de woorden

'en scheurt in koele moed met hare zilvre horens
de duisterheid vaneen'

hóórt men de stilte. Het breken van het maanlicht door de wolken suggereert een gebeuren, waarbij het oor als 't ware op een daarbij behorende geluidenreeks wacht. Dat geluid kòmt niet en maakt ons de stilte of het zachte geluid van de nachtwind des te meer bewust. Met dat woord 'scheurt' heeft Poot het gehele geheim gevangen. Wij *zien* dit scheuren, maar horen het niet.

Een studie zou mogelijk zijn, die bijvoorbeeld in de poëzie dergelijke dingen naging. In het proza zou onder andere ook te letten zijn op vergissingen. Voorbeeld van een eigen novelle van twintig jaar geleden: 'Hijgde daar een hond? Neen, het was 't zéér lichte schuifelen van klompen over de kleine steentjes.' 'Vergissingen', die suggestieve vergelijkingen worden. Ik heb de indruk dat de literaire kunst overwegend visueel is. Misschien heb ik daarom vroeger zoveel van Is. Querido gehouden, omdat hij het acoustische element wèl bezat. In hoeverre het mij nu nog zou voldoen, weet ik niet.

De gedachte aan een vergissing ontstaat doordat de spontane indruk niet klopt met de volgens de conventie verwachte indruk.

2 oktober 1940

Er is al wat blad gevallen en het is daardoor lichter. Ook de koude wind doet je de zon zoeken. Aan één kant beschenen, ben je half rillerig, half warm. De *mildheid* van de zonneplekken ... Je kijkt naar de gevallen blaren: kastanje, wilde wingerd, half verkleurd; je denkt aan vruchten en wijn en aan een lange retraite. Al dat gestrooide blad geeft je de illusie, dat het waarde heeft. En als je pas een dag in een bankgebouw hebt doorgebracht, denk je vaag aan geld dat de natuur uitgeeft. Tegen die achtergrond leeft de tekst: 'Kunt ge niet één uur met Mij waken?' (Mattheüs 26 : 40b). Wij willen wegdromen, 'rustig sterven', aan de tijd ontkomen, niet zozeer eeuwig leven als 'in eeuwigheid leven'. In mijn natuur ligt het zoeken van de volkomen bewegingloosheid, het opgaan in de geheel stil geworden aandacht, een zien dat luisteren tot achtergrond heeft. De tijd te overwinnen door hem eenvoudig als ... tijdelijk te ondergaan.

Andere naturen, of andere leeftijden, voelen ook het 'tijdelijke' in de tijd als een hinder. Maar zij zoeken een andere uitweg; door hun eigen levensvaart niet te verstillen, maar aanzienlijk te versnellen, zó te versnellen dat ze als

't ware zelf even snel gaan als de tijd, zodat door de 'gelijke' snelheid het verschil in snelheid illusoir wegvalt, zoeken ze ontkoming aan de onvermijdelijke dualiteit van ons aards bestaan.

De rust is niet hier, we moeten ertoe ingaan. Eeuwige rust, niet zozeer een rust zonder einde, als een rust die een eeuwigheid diep is. Hier is ze een half uur diep, maar dat halve uur is dan ook een geschenk van de oktoberzon. De einden van Gods barmhartigheid. Als een later geborene deze regels leest en nog kan nagaan hoe mijn hand zich daarbij heeft bewogen, zal ik reeds zalig zijn.

Het Christus tegemoet gevoerd worden van de laatste overlevenden is 'slechts' een exponent van de snelheid waarmee de tijd ons Hem tegemoetvoert. Ons een kleine verdrukking met de dood; hun een grote verdrukking zonder de dood.

Men moet niet bang zijn dergelijke stille hoge ogenblikken rustig te genieten uit vrees voor terugval, dreigende druk enzovoort. Achter de reacties komt God.

4 oktober 1940

Over opvoeding. Als men gestorven en dus geheel weerloos is, is onze invloed als opvoeder het grootst. Ook in de natuurlijke verhoudingen schijnt Paulus' woord: 'Als ik zwak ben, dan ben ik machtig' (2 Corinthiërs 12 : 10b) te gelden. Misschien verklaart dit ook wel het in vele gevallen 'pas beroemd kunnen worden na zijn dood', de noodzakelijkheid dat de mens moet sterven, wil zijn naam leven.

Na het begrijpen treedt onmiddellijk de verveling in.

De wereld, het leven, de tijd is een wild paard; het verstand is een man, die begonnen is het paard aan de toom mee te voeren (jeugd), maar allengs moeite heeft bij te blijven en op den duur wordt meegesleurd. Het denken over het leven is een poging de ademhaling te regelen om het paard zo goed en zo kwaad mogelijk bij te houden. Wie niet denkt raakt buiten adem, verliest de contrôle over zijn bewegingen en wordt onder de voet gelopen. Het denken van de jeugdige lijkt fris en moedig door zijn ... onnadenkendheid; dat van de volwassene en oudere draagt een geheel ander karakter: het is achtereenvolgens voorzichtig, defensief, ingespannen, angstig, vertwijfeld. Het einde is de val.

De opeenvolgende wijsgerige stelsels zou men het hijgend in- en uitademen van de door de tijd meegesleurde mens kunnen noemen.

6 oktober 1940

De macht van de domheid in het leven moet men niet overschatten. Alleen een persoonlijk getroffene, een verbitterde, zal een stuk over 'domheidsmacht' kunnen schrijven, denk aan het toneelstuk van die naam van Marcellus Emants (1907). Maar een bestendige factor in het maatschappelijke leven, en daardoor een machtige factor, is de menselijke domheid zeker. Wie overigens zichzelf kent, zal niet verbitterd kunnen worden. Verbittering en zelfkennis kunnen niet samengaan. De verbittering is het eindstadium van de eigenwijsheid.

Wil een gegeven aanleg in het leven slagen, dan moet die aanleg duidelijke grenzen hebben. De min of meer universeel aangelegde, die bovendien zichzelf niet trots alles wil doorzetten, loopt gevaar bij een voor hem ongunstige constellatie in de aanvangen te blijven steken.

Gisterenavond bombardement, vanmorgen Heilig Avondmaal. Horen lezen de onberijmde psalm 22. Bij zulk een klacht kan men alleen maar verstommen.

8 oktober 1940

Als een kind geschreid heeft en het is getroost - het ziet zijn eigen gezichtje niet, dat nog de sporen van tranen draagt -, dan komt op een bepaald ogenblik, geheel onwillekeurig, met een diepe, laatste snik de algehele ontspanning.

Ik weet niet waarmee ik beter zou kunnen vergelijken wat ik al een poos geleden ondervond in de Cineac bij het zien van een reportagefilmje. Het was in de tijd dat Schusnigg nog Bondskanselier van Oostenrijk was. Men had in Oostenrijk een stemming uitgeschreven; er waren vergaderingen gehouden, optochten, betogingen enzovoort. Het filmje had van al die gebeurtenissen een montage gemaakt, terwijl op de achtergrond de begeleidende muziek de melodie van het Oostenrijkse volkslied speelde. Zonder, of nagenoeg zonder politieke interesse, eenvoudig als bij een kijkspel, zag ik het aan, vermoeid en neergedrukt van de eentonige gang van de dagelijkse tredmolen, en aan ontspanning toe. Aanvankelijk

lette ik niet op de melodie, maar volgde de wisselende beelden, tot ongeveer tegen het einde een eigenaardige sensatie zich van me meester maakte, vermoedelijk door de combinatie van snel veranderende, visuele beelden en de zich rustig-zingend ontwikkelende melodie. Ik haalde diep en een beetje bevend adem naar binnen en bij het uitademen ontspanden zich onwillekeurig al mijn zenuwen. Het was of ik losraakte en wegvoer, van het drukke bewegen op de wal, een stil meer op. Met die diepe zucht gleed alle spanning van me af.

Had ik door mijn secundaire aandacht voor de muziek juist de goede instelling tot de oorspronkelijke muzikale waarde en schoonheid van de melodie genomen? Of was deze begeleiding van film-montage de ideale manier om de muziek visueel te contrapunteren? Hoe het zij, dit 'losraken' was een zeldzame weldaad en een ervaring, die ik mij nog meermalen zal herinneren.

Als ik in de praktijk van de film-montage werkte, zou ik voor mezelf tot klaarheid willen komen over de 'wetten' van het contrapunt van beeld en klank. In het onderhavige geval speelt een 'homoeopathisch' trekje mee: uit het drukke geroezemoes van jachterig routinewerk was ik gekomen; toen hielp een tamelijk drukke film-montage mij de spanning te verdrijven, maar door een 'verdunding': als filmbeeld, van een afstand gezien, op een aardrijkskundige afstand spelend en vermengd met de rustige schoonheid van een goed geharmoniseerde melodie.

Vermoedelijk treffen hier een aantal zeer verschillende factoren toevallig samen en blijft het verschijnsel - belangrijk door zijn zeldzaamheid - behalve gebrekkig en onvolledig beschreven, bovendien ook onverklaard.

Erin berusten een culturele 'muurbloem' te zijn.

Soms zie je een bloem tot ontwikkeling gekomen tussen de straatstenen voor de pui van een huis. Dat is óók een muurbloem. Ik moet er altijd even naar kijken en me verwonderen dat zo'n plantje de duizend gevaren heeft doorstaan die het ieder ogenblik bedreigen. In de vergelijking uit de balzaal overweegt het pessimisme; in die van de straat een blijde verwondering.

9 oktober 1940

Wat de jeugd overeind houdt, is de hoop op onvermoede

heerlijkheden die het leven nog verborgen houdt. Hoop ik, na alles te hebben losgelaten, nog op een werkzaamheid, of rol, of kans, die mij, menselijkerwijs gesproken, met het leven verzoenen zou? Of zal tot het einde toe die subjectieve indruk van in mijn levenstaak niet geslaagd te zijn, blijven overheersen, ja bij het ouder worden een wrange bijmaak gaan krijgen? Grote bijbelse figuren, zoals Abraham bijvoorbeeld, hadden een belofte voor zekere feiten in dit leven. Dit komt niet meer voor, alleen 'het einde zal vrede zijn'. Voor ons valt de nadruk op de bereidwilligheid tot lijden: de slaaf zij niet meer dan zijn Heer. We hebben zekerheid aangaande vervolging, licht of zwaar, en dat 'de wereld onze woorden zal bewaren'. Is het verkeerd, dat wil zeggen 'niet uit het geloof', nog op iets te hopen, dat mij nog in staat zou stellen tegen mijn jeugdidealen en voornemens zonder al te veel schaamte stand te kunnen houden? Het element van verrassing, van *blijde* verrassing, heeft in mijn leven ontbroken. Wat er is, is moeizaam, tegen de stroom in, met hard werken verworven. Mag ik nog op iets hopen, dat ik herkennen zou als een blijde verrassing van Godswege? Of is dit met het leven uit het geloof alleen onverenigbaar en in deze tijd helemaal niet aan de orde? Is leven zonder zulk een kleine stille hoop mogelijk? Als jongen van vijftien jaar schreef ik in een dagboek: 'De toestand is onhoudbaar.' Na dertig jaar te hebben uitgehouden, zeg ik dit niet meer, maar slik wat weg. Als ik erin kon slagen elke verwachting, nog iets op cultureel gebied te kunnen doen, te smoren, te doden, zou dat niet vanzelf het levenseinde dichterbij brengen? Zou zelfs de plichtgedachte, de noodzakelijkheid zijn gezin te verzorgen, in staat zijn die 'plaatselijke zelfmoord' te compenseren? In al dit vragen zit een element van beschuldiging, althans van twijfel, ten aanzien van God. Maar ook een element oprecht levensverdriet.

De beide delen van Ricarda Huch's boek over de romantiek in Duitsland in grote trekken nu uit.

12 oktober 1940

Vandaag zag ik een oude typograaf bij een kleine zetmachine een uitlegging geven en ik heb met bewondering naar de zuivere en doeltreffende gebaren gekeken, die hij daarbij met het brilletje in zijn rechterhand maakte. Het was bijna Frans van sierlijkheid, maar helemaal onbestudeerd en ongeweten en zelfs de toeschouwers lett'en er niet op,

want die waren rechtstreeks bij de uitlegging betrokken. Iets van de economie en doelmatigheid van de machine was onbewust in die, de werking verklarende gebaren gevaren, maar ook een heel mensenleven van omgang met en bediening van zulke toestellen lag hierin.

Prachtig was ook het turen van de vrij gezette, kale oude mannen-kop met de scherpe oogjes door de bril heen naar de nauwkeurig ingelegde papierstrook en zijn schikkende hand daarbij.

Welk een voortreffelijkheid van stijl kan een gewone vakman in zijn stiel bereiken. En wij?

13 oktober 1940

In Goethe's *Die Leiden des jungen Werther* is het de grote liefde, de eerste, alles beheersende passie, die helderziend maakt en alle dingen van het leven in een bepaald licht doet aanschouwen. Is eenmaal niet het leven, maar het sterven in zijn duizend betekenissen de alles beheersende, grote overweging in ons geworden - eveneens uit levensnood geboren -, dan maakt ons ook dat 'helderziend'. Nu heb ik oog voor die drukker en mijn gevoel daarbij is op een zekere manier verwant aan dat van Werther. Ik zie die drukker als menselijk symbool. Dat wij de frisheid en onbevangenheid van de jeugd verloren hebben, ligt aan de *herhaling* in het leven. Tegenover het volstrekt nieuwe staan wij met precies dezelfde onbevangenheid als het kind of de puber. Zoals de jongeling staat tegenover de liefde, staan wij tegenover de dood; het is in beide gevallen de grote ervaring waar we aan toe zijn en waar we doorheen moeten. En de verwachting daarvan, de schaduw die over ons heen valt, maakt ons 'ziende'.

14 oktober 1940

Habakuk 3 : 17-18:

Al zou de vijgeboom niet bloeien,
 en er geen opbrengst aan de wijnstokken zijn
 de vrucht van de olijfbboom teleurstellen
 al zouden de akkers geen spijs opleveren,
 de schapen uit de kooi verdreven zijn
 en er geen runderen in de stallingen zijn,
 nochtans zal ik juichen in de HERE,
 jubelen in de God van mijn heil (.)

en ook vers 19:

De HERE Here is mijn kracht;
 Hij maakt mijn voeten als die der hinden,
 Hij doet mij treden op mijn hoogten (.)

geven wel het grootst-mogelijke geloof te zien.

De uitgever J.H. Kok gestorven. 'Alweer door bijzondere omstandigheden werd hem enkele jaren later, geheel onverwachts, een drukkerij van bescheiden omvang als 't ware opgedrongen' ... enzovoort. Zulke dingen bedoelde ik nu onlangs toen ik sprak van 'verrassingen'. God is soeverein in het geven en onthouden, maar het maakt dan toch verschil.

Ik kom maar niet los van de gevallen blaren, die ik op straat zie. Door het droge, zonnige weer zijn het bijna stuk voor stuk coloristische meesterstukken. Wat een mens niet kan maken strooit God achteloos in de herfst voor je voeten. Bij honderden. In de meest 'levend' geheten, menselijke kunst zit een element van dood: de figuren op een schilderij bewegen niet en zijn stom; het licht schijnt niet, de bomen bewegen niet en de bloemen geuren niet. Maar ook: het doek en de verf zijn aan bederf, aan vernietiging onderhevig. In de natuur overweegt het levende, zelfs in het stervende of zogenaamd 'dode'. De Parklaan met zijn grote tegels, overstrooid met iepelblaren en blad van wilde wingerd, is goed beschouwd een zeer milde bespotting van alle menselijke kunst.

18 oktober 1940

Ook het schrijven van een dagboek is, evenals het leven zelf, een kwestie van vallen en opstaan, of liever een zweven op ongelijke hoogte. Niet altijd is er de nodige zuiverheid van binnen en de rust van buiten. Ook is het verleidelijk toe te geven aan het genoegen van het schrijven om het schrijven, want het bijhouden van dit dagboek is een veraangenaming van het leven.

Men kan zich niet helemaal instellen op een mogelijke toekomstige lezer, maar ook niet alleen denken aan het eigen plezier van het ogenblik. Schrijver en eventuele toekomstige lezer zullen moeten delen.

Mijn boek *Eldert Holier* is een neerslag van wat iemand

innerlijk omstreeks het veertigste levensjaar kan doormaken. Tot omstreeks 1935 leefde ik wat men zou kunnen noemen 'fysiek gereserveerd'; onbewust streefde ik - in het gezelschap van vele leeftijdgenoten - naar leven van de rente van de levenskracht. Maar dan gaat het duidelijk worden, dat het kapitaal moet worden aangesproken. Die overgang gaat geleidelijk in zijn werk en zonder veel nadenken, maar *men wordt anders*, of, om de verandering buiten onszelf te projecteren, straks blijkt dat men een bocht van de rivier is omgevaren. Het is volkomen natuurlijk, dat men op mijn leeftijd, in zijn beste jaren nog, de dood in het oog krijgt. Het heeft weinig te maken met levensmoeheid - al komt die nu en dan boven -, maar zeer veel met een zoeken naar aanpassing, dat een uitvloeisel van levensaanvaarding is. Het behoort tot het wezen en dus tot de gezondheid van een boom, dat hij in de herfst anders is dan in de lente. De weemoed van half augustus ben ik voorbij. Hoe weinig bedenkt men omstreeks die tijd hoe heerlijk de natuur twee maanden later kan zijn, als eenmaal de overgang is aanvaard. In ons leeft iets van de stilte van een park op een windloze dag in oktober; we 'weerstaan' niet meer, worden 'natuurlijker', begrijpen dichters als Rilke beter en hebben de blaren innerlijk al losgelaten, voor we ze in de storm van ons werpen. Met deze beschouwing is overigens over mijn roman slechts uit het oogpunt van de leeftijd van de auteur gesproken.

Op welk punt van de rivier zijt gij? Dat beslist over wat ge ziet.

Retrograde puberteit.

Vroeger heeft mij al vaak getroffen de naïef-zelfingenomen toon van een zeker soort artikelenschrijvers, als ze bijvoorbeeld zeggen: 'In het jaar zoveel treffen we onze held aan te' ... enzovoort. Ze zien de verhouding van levende tot dode ongeveer als die van heer tot knecht. Vooral in populaire levensbeschrijvingen treft men die toon nogal eens aan. Zulk een biograaf springt gemoedelijk met zijn sujet om, klopt hem aanmoedigend op de schouder of beknort hem zo'n beetje. Ten overstaan van zijn gehoor laat hij de dode 'opzitten' en 'spreken' op zijn bevel. 'En nu gaan we met hem praten. Spréék, Hector, spréék.' Vanuit het graf hoor ik Leopold roepen:

Nakomelingen laat u raden,
geloof hen noch ten goede noch ten kwade.

Het is niet zo erg dat de doden zich niet kunnen verweren:

straks verstommen de bazen vanzelf. Biograaf, heb eerbied voor het leven: ook gij wordt eens stof en misschien niet eens 'stof'. De liefde gaat intussen tot over het graf, de naastenliefde strekt zich uit tot de doden.

19 oktober 1940

Alle menselijke geschriften zijn op de keper beschouwd slechts reisindrukken.

Vrij komen van alle menselijke maatstaven, alle menselijke waardebeoordelingen: 'Uw koninkrijk kome'.

De grote misrekenaars in het leven zijn zij, die alles willen berekenen.

Vanmiddag Colijn horen spreken. Hij was sinds de jongste verkiezingscampagne toch wel ouder geworden, menselijker. Toen meer de houding van aanzienlijkheid, nu een oud man die niets meer achterhoudt. De warmte van een hartelijk afscheid van goede vrienden had het. Het is een internationaal fenomeen, dat een internationale figuur als hij zo op één geestelijk platform staat met een schaar kleine burgermensen. Ik was er mij sterk van bewust een historische figuur als nog tot de levenden behorende vóór mij te zien. In de kern van zijn wezen en ook in zijn uiterlijk is hij een oude, Hollandse boer en precies van het slag, dat een Hollander op Hollandse manier bewonderen en liefhebben kan: zonder opwinding, gemoedelijk, kritisch, hartelijk en trouw. Zijn gezicht herinnerde aan zekere gelaatstreken van Paul Kruger en Steyn, vooral bij het zingen van de laatste psalm. Een beeld van bijna naïef Godsvertrouwen. Hij zegt niets nieuws, maar zet alles op zijn plaats en ieder ziet dat hij, de toehoorder, het zelf óók zo gewild heeft. Ik heb vanmiddag in het Nederlandse volkskarakter trekken van grootheid waargenomen.

Bij de levensebbe komt het water weer te staan waar het stond toen het in zijn opkomst was. Maar nu is het spoor op de wal getrokken. Bij de puberteit behoort het lyrische dagboek; bij de retrograde puberteit een dagboek als dit.

20 oktober 1940

Niets strijdt meer met de geest van dit dagboek dan het overlezen van vroegere aantekeningen. Vergeten hetgeen

achter is en zich uitstrekken naar hetgeen voor is.

Er is dode en levende herhaling. Wat waarlijk leeft, is van herhaling niet bang. Seizoenen, eb en vloed. 'Dezelfde dingen aan u te schrijven is mij niet verdrietig en het is u zeker', kon Paulus zeggen, die veel levende, maar nooit een dode herhaling gaf. Het hoogste voorbeeld is het onderwijs van Jezus. Natuur en genade tonen, dat de herhaling bij het leven behoort.

Jezus deed geen moeite zijn woorden nauwkeurig op te schrijven. Hij stond, door de volheid van leven in hem, boven literaire zorg. De evangelisten behoefden geen letterkundigen te zijn. Zij hadden maar te putten. Er was zulk een volheid van licht in zijn leven, dat vormproblemen volstrekt niets ter zake deden; elk woord, elke daad, was zo centraal, dat de verslaggever slechts waarheidsgetrouw behoefde te zijn. Ook tussen zijn woorden en zijn daden, tussen leer en leven, was geen verschil. Verlaag de Heilige Geest niet tot dictafoon, maar zie ook hoe dit onvolprezen auteurschap zich in de beperking Meester toonde.

Als wij bij ons schrijven maar dicht bij het hart van ons onderwerp leven, dan zijn ook wij aan alle vormvragen ontstegen en schijnt het grote, innerlijke licht naar alle kanten door onze woorden heen naar buiten.

22 oktober 1940

Als er iemand is, van wie men niet zeggen kan dat hij het in enige vakwetenschap tot iets gebracht heeft, dat hij het beste deel van zijn dagen aan de beoefening van een of andere kunst heeft gewijd of dat hij zo heeft geleefd, dat het klinkt als een goed verteld verhaal, maar van wie men erkennen moet, dat van de bewegingen van het menselijk hart en de menselijke geest hem weinig is ontgaan - is zo iemands leven niet toch ook zinvol te noemen?

Bij een licht onwel zijn met hoofdpijn is er bijna altijd het door het hoofd malen van een of ander fragment muziek, dat niet kan worden stopgezet, maar vanzelf moet ophouden.

27 oktober 1940

Vandaag veel op te schrijven. Ik bid om helderheid.

Er is tweërlei doodstrijd: de eigenlijke, waarover niemand uit ervaring spreken kan - want van te voren is men

er nog niet aan toe en tijdens de doodsstrijd is het contact meestal verbroken - en de 'voorlopige', die jaren kan duren. Wie die voorlopige strijd ontwijkt, verliest hem. Wie hem aanvaardt, is in de lijn van de natuur. In dit opzicht in de lijn van de natuur zijn kan welbeschouwd alleen hij die in de lijn van de genade is.

Trekvogels en bomen voelen de herfst komen. De man op middelbare leeftijd, zo die nog innerlijk kan waarnemen, merkt aan een zeker instinctief verzet, dat die 'doodsstrijd' in de hierboven bedoelde zin is begonnen. Bij mij begon het vroeg, want het schijnt in mijn natuur te liggen de grote dingen van het leven lang van te voren te verwerken. Maar het duurde lang - de zeven jaren van *Eldert Holier* - eer ik het goed begreep. In mijn novelle *Open brief aan de jury te Wilmington (Delaware)* is de strijd, zou men zeggen, achter de rug.

De natuur is zo ontroerend eerlijk. Een oude boom geeft zich geen moeite zich jonger voor te doen dan hij is.

Dicht bij de dood leven is nog niet dicht bij God leven.

Onuitroeibaar diep zit in ons de behoefte aan pralen.

Zo nu en dan komt een grote waarheid opschemeren aan de rand van ons bevattingsvermogen. Zulk een waarheid namelijk die men 'schouwt', of juist *zou* schouwen, want ze sluit zich toe op het ogenblik, dat wij ze met onze geestelijke ogen willen grijpen. Misschien bedoelde Pascal iets dergelijks, toen hij in zijn *Pensées* sprak van een gedachte, die hij vergeten was op het moment dat hij ze wilde opschrijven. Pascal troostte zich met te zeggen, dat het er maar om ging zijn nietigheid te bewijzen. En dat was nu toch ook bereikt.

De laatste dagen had ik ook herhaaldelijk gedachten 'vergeten'. Ik geloof dat er een reden is in *ons* (zwak van geheugen) en een reden in die 'waarheid' (om nu dit woord maar even vast te houden). Niet alles kan hier doorschouwd worden, ook al hadden we het geheugen en de klare geestelijke blik van een engel.

Wat in ons is, aan talent, inzicht enzovoort, is ook in anderen. Vroeger legde ik meer de nadruk op het onvervangbare en onherhaalbare van de persoonlijkheid (in *Ter zijde* bijvoorbeeld); nu leef ik meer bij de overtuiging, die La Bruyère zijn *Les Caractères* deed aanvangen met de woorden: 'Tout est dit.'

De taak van de kerk der laatste dagen in haar geding met

de wereld zal zijn het ontmaskeren van de Antichrist voor de ogen der gemeente, tot hij zelf het masker heeft afgelegd voor de ogen van de wereld. Het debat brengen op de punten waar het hokt.

28 oktober 1940

Het is een eigenaardige gedachte, dat de geschiedenis van de laatste jaren dat de wereld zal bestaan, niet meer zal geschreven worden. Wij zijn zo gewend bij alles wat we beleven ons definitief oordeel op te schorten tot het (geschreven) geschiedenis is geworden, dat het goed is zich dit even te realiseren.

29 oktober 1940

Het is een aardige proef om onder het luisteren naar radiomuziek een boek te lezen en de aandacht vanzelf heen en weer te laten zweven. Zoëven las ik in *Les Caractères* van La Bruyère en de radio gaf opera-aria's enzovoort. Soms vergat ik de muziek door wat ik las; dan weer drong het gelezene niet tot me door, omdat de muziek zich van mijn aandacht meester maakte. Ik heb trouwens al sinds lang de gewoonte muziek te 'keuren' door er min of meer achteloos naar te luisteren, in een toestand die gemakkelijk tot opmerkzaamheid, maar ook gemakkelijk tot verstrooidheid leidt. Het is me gebleken dat goede muziek dan de weegschaal van de aandacht doet overslaan - een klein tikje is voldoende -, maar bij onbelangrijke muziek sluit mijn 'aandacht' zich toe, of blijft latent. De aanklager moet de schuld van de aangeklaagde bewijzen; zo moet ook de man die optreedt met de pretentie mij een kunstwerk voor te zetten mijn labiele aandacht dat kleine duwtje vermogen te geven, dat de balans te zijnen gunste doet overslaan. Ik ga de kunstenaar slechts halverwege tegemoet. De rest moet *hij* doen.

Gisteren las ik afwisselend in *De gedachten van Pascal*, ingeleid en vertaald door dr. S. Eringa en in *Les Caractères* van La Bruyère. In La Bruyère is een egaal schemerachtig licht; in Pascal is het licht van een zonnige, maar bewolkte zomerdag, waarbij ieder ogenblik de reeds hoge helderheid plotseling kan stijgen tot zonnenschijn.

31 oktober 1940

Op de dagen dat ik in dit dagboek niets opteken, kan ik

er meestal niet anders dan met tegenzin of afkeer aan denken.

3 november 1940

Het is een van de meest intense vreugden die op aarde mogelijk zijn, een uiting van geloof te horen uit de mond van een van je kinderen.

Men kan zichzelf nog zo verachten, men moet het toch met zichzelf doen. Volledige zelfkennis in christelijke zin moet mogelijk zijn, zonder dat er een minderwaardigheidsgevoel tegenover mensen uit ontstaat.

Vanmorgen door de radio sprak een pater over de storm op het meer van Gennesareth. Er ontstonden daar grote temperatuurverschillen en daardoor geweldige winden, die het water bijna tot de bodem beroerden. De discipelen voeren in de voornacht uit, op Jezus' woord, ofschoon ze het gevaar konden vermoeden. Maar toen de storm werkelijkheid werd en Jezus sliep, werden ze bang. Deze, half gehoorde toespraak - we liepen de kamer in en uit - had voor mij twee buitengewoon aantrekkelijke aspecten. Het eerste was een esthetisch aspect. Ik zag een maximum aan beweging en beroering in een betrekkelijk kleine en besloten omgeving. Het gehoorde styleerde zichzelf bijna tot een kunstvoorwerp. Een geweldig golfdal, bijna tot de bodem van de zee en het schip omhooggeslingerd op de top van een golf. Maar dit alles als het ware *in een lijst*. Het *meer* van Gennesareth.

Het tweede was een godsdienstig aspect. Jezus sliep vast, met het hoofd op een kussen, in het schip. Hij is het Woord, door wie alles geschapen is. Bij Hem is men veilig aan het hart der dingen, veilig aan het hart der natuur, omdat men veilig is aan Jezus' hart.

Maar evenmin als het mogelijk is precies aan te geven waar de ziel begint en het lichaam eindigt, evenmin kan men zeggen dat het esthetisch aspect precies hiér, of dáár, overgaat in het religieuze aspect. Hoogste rust in de geweldigste beroering doet zich bij *beide* aspecten aan ons voor.

In het donker van de verduisterde stad voel ik me soms wonderlijk rustig. Ik vind het prettig me in 't donker te behelpen en vooral op bekend terrein, binnen- of buitenshuis, me te verbeelden dat ik alles kan zien en me voor te stellen

dat ik het zie, zoals het bij daglicht is. Een typische ervaring: ik heb me er meermalen op betrappt, dat ik in het donker mijn hoofd (meestal naar links) naar achter wendde, omdat ik daar buiten mijn gezichtsveld licht meende te zien branden. Elke nieuwe keer doe ik het in de stellige verwachting, het schijnsel van een verlichte kamer te zien. Is dit een nawerking van in een verlichte kamer te hebben gezeten, of een spontane poging van het oog, zich de illusie van verlichting te verschaffen, of nog wat anders?

Wanneer de geest fris is, komen soms nieuwe, onvoldragen inzichten nu hier, dan daar als doorzichtige schijven boven de horizon, om na halverwege te zijn opgegaan, weer te verdwijnen.

Soms denk ik, dat er voor mij na een bijna levenslange voorbereiding nog een taak is weggelegd. Ik beef bij die gedachte van blijdschap. Smaal mij niet, als ge deze regels leest en ik ben in de stilte en in de kleine verhoudingen gestorven, waarin ik heb geleefd. Mag God geen reserves hebben, die Hij met gebruikt? Als ik nu eens in de hemelse boekhouding bij de stille reserve ben gerekend?

Mijn vrouw meende een portemonnaie te hebben verloren en vond die na een half uur ongerustheid terug. Is dit nu een reden of een aanleiding om me onderweg naar kantoor er hogelijk van bewust te zijn hoeveel ik voor haar voel?

Zondagavond, in de kerk, bij het van Geest doorgloeide dankgebed, het kirren van woudduiven in de ronde kozijnen van de kerkramen, buiten.

8 november 1940

Een kind dat links is en dat men wil leren met de rechterhand te schrijven, grijpt, aan zichzelf overgelaten, onmiddellijk weer met de linkerhand naar de pen. Zo ook wil ik het leven altijd weer aanvatten met de linkerhand van toekijken en begrijpen, in plaats van met de rechterhand van de daad, van het gebed en van het geloof. Dit gehele dagboek zou dus slechts een 'Caprice voor de linkerhand alleen' zijn?

Soldaten in uniform. Bij de landslui ziet men eerst de

mens, dan de uniform; bij de vreemden eerst de uniform en dan pas de mens.

12 november 1940

Onder het luisteren naar een pianoconcert van Beethoven viel mij een overeenkomst in met gedachten van Pascal. Sommige van die gedachten breken op een bepaald ogenblik af; toch is de indruk niet fragmentarisch: men voelt in alles de eenheid van de grondgedachte en de plaats, die de afzonderlijke ideeën in het geheel innemen. Wat men wèl krijgt is de indruk van zon en schaduw; in de fragmenten schijnt de zon, het verzwegene ligt in de schaduw. Men ziet het licht van het genie schijnen en zich, soms midden in een zin, terugtrekken. Dat schaduwland is niet dood, het leeft - en nu kom ik op Beethoven -, zoals sommige gedeelten van dat pianoconcert, waar men als het ware meemaakt dat de bewust opgezette, muzikale gedachte zich versluiert en, in plaats van zich verder te ontwikkelen, nog even voortmijmert over wat zojuist aan de orde was. Meestal zijn dat de gedeelten, waar de componist zich bij het scheppen liet gaan; men betrapt de scheppende geest als het ware op heterdaad. Niet het muzikale mijmeren, dat min of meer opzettelijk een gehele compositie door wordt 'volgehouden', of tot onderwerp daarvan is gemaakt, maar dat mijmeren dat vanzelf intreedt, niet als een verslappen van de gedachte, maar van een terugzinken van de scheppende aandacht naar de droomkern, dat bedoel ik hier. Dat geeft levende schaduwpartijen aan het werk, even fijn en doorzichtig als gradaties in zonneschaduw. Denken we de gedachten van Pascal als geheel, dan heeft hij weten te bewerken, dat wij, waar *niets* is (anders dus dan bij Beethoven) de levendbeschaduwde stille zijde van zijn genie als tastbaar voor ons hebben.

Als bidden 'het voornaamste stuk der dankbaarheid is, welke God van ons vordert' (*Heidelbergse Catechismus*, Zondag 45, Antwoord op Vraag 116) waar blijf ik dan ten aanzien van de andere stukken?

Een van de redenen dat men zo weinig bidt, is dat men graag met een niet al te slechte indruk van zichzelf tot God gaat. Men moet bidden reeds midden in de zonde en men zal ondervinden dat genade genade is.

Altijd maar praten en denken, denken en praten, maar

de geweldige hefboom van het gebed, waarbij onze woorden, tot God gericht, kosmische macht verkrijgen, ongebruikt laten ...? En men wil met het woord invloed uitoefenen? Zou te weinig bidden een speciale zonde van de schrijvende mens zijn?

Pascal schrijft in zijn *Gedachten* onder het hoofd *Het mysterie van Jezus* (no. 512) onder meer dit: 'Laten we langer bidden, nu Jezus in doodsstrijd en in 't bitterste lijden verkeert.' Maar Jezus is uit de doden opgestaan en ten hemel gevaren. Dat weet Pascal natuurlijk ook wel. Het is ook geen schrijftrucje van hem. Maar het is een wending die ons geweldig boeit, omdat ze in diepere zin toch juist is. Het lijden van Jezus is wel volbracht, maar het blijft 'tegenwoordig'. En zijn kerk lijdt hem na.

13 november 1940

Onze generatie leeft, wat betreft het spreken over geestelijke dingen en het publieke gebed, voor een deel - waartoe ik ook behoor - in reactie op de vorige generatie met haar naar onze smaak à te gemakkelijk gebruik van een welige godsdienstige taal. Toch voelen wij dat dit geen blijvende toestand mag zijn en dat het ideaal een vrije en door geen schuwheid geremde, levend-godsdienstige taal blijft.

Een vorst mag onbewogen en verstrooid luisteren naar een simfonie van Mozart, zoals hij ook niet let op de prachtige kunstvoorwerpen die hem omringen. Hij verhoudt zich tot dit alles niet als kunstenaar, maar hij omringt er zich als vanzelfsprekend mee, omdat het tot zijn staat behoort en daaraan uitdrukking verleent. Hij is geen groot mens, maar een kleine god.

20 november 1940

Dezer dagen zag ik toevallig, dat de typograaf over wie ik op 12 oktober schreef, een Franse naam heeft.

Theophrastus en La Bruyère geven in hun typeringen meermalen grondstof voor dramatische karakters.

Aan niets wat ik schreef of deed kan ik met volkomen genoegen terugdenken.

25 november 1940

Oordeel niet te hard over hen, die graag geprezen worden of uit ongeduld zichzelf prijzen. Het is niet zo dat ze nooit genoeg hun lof kunnen horen zingen, maar eenvoudig zo dat ze onzeker zijn omtrent hun eigen verdienste. Zij twijfelen zozeer aan zichzelf, dat men ze nadrukkelijk moet prijzen. Goethe gaf in zijn tijd al de raad om een verlegene te helpen en op zijn gemak te zetten door hem nadrukkelijk te prijzen.

Als een jongen met technische belangstelling niet rust voor hij een radio of motorfiets uit elkaar kan halen, is het dan een wonder dat er volwassen mensen zijn, die met onverflauwde belangstelling iedere dag weer zich interesseren voor de vraag hoe het instrumentarium van het *leven* in elkaar zit?

Een hond of een kat legt, als hij lang moet wachten, zijn kop op zijn poten en doet de ogen op een kier na dicht. Zo wacht hij rustig, maar wakker, tot zijn baas eindelijk komt. Ongeveer zo is mijn tegenwoordige houding ten aanzien van wat ik als mijn eigenlijke levensroeping voel.

Men leeft op de drempel van het betere, dat men zou kunnen en moeten bereiken. Vanwaar de eeuwige aarzeling die drempel over te gaan?

26 november 1940

Wanneer iemand begraven wordt, wordt alles wat men aan goeds van hem weet te zeggen, opgestapeld en in brand gestoken. Een ogenblik laait het vuur hoog op. Het is nog niet helemaal uitgedoofd als men naar huis gaat. Maar straks valt de regen in de nasmeulende brandstof en er is niemand meer, die van het uitdoven zelf notitie neemt. Daarop behoeft men trouwens niet te wachten: dat gebeurt toch wel. Welbeschouwd is het prijzen van de overledene een onderdeel van de begrafenis zelf.

Men versiert stations, zalen, kamers ter ere van een of ander mens. Vrouwen en dichters zetten graag bloemen bij zich neer. Zou de diepere gedachte - die men zich niet bewust is - niet deze zijn, dat de natuur bij de verschijning

van de gast behoorde te gaan bloeien en 'rozen te strooien voor zijn voet'? Die sprookjesmacht, die paradijismacht, is ons echter niet (meer) gegeven en daarom helpen we de natuur maar een handje. Het geval bij vrouwen en dichters ligt enigszins anders. Zij willen het contact met de natuur tot uitdrukking brengen.

27 november 1940

Ik verwonder me er nu niet meer over, dat Jezus' zondeloosheid vóór zijn dertigste jaar niet méér de aandacht trok.

9 december 1940

Veel met eigen gedachten bezig zijn geeft tenslotte eenzelfde gevoel alsof men te lang thuisgezeten heeft: men wordt er 'huisziek' van.

De brede, dunne, gevoelige, enigszins ironisch geplooidde mond van de bibliofiel: Erasmus, Boileau.

Alles is anders gelopen dan ik had gedacht, ook afgedacht van mijn eigen leven. De kwesties die *mij* interesseerden waren niet aan de orde, en de vragen die ik om mij heen aan de orde gesteld vond, interesseerden mij niet.

24 december 1940

Vergeet niet, dat ik ten opzichte van de schoonheid een zoeker ben geweest.

Ik mis wanden om mij heen en het beetje literaire warmte dat ik uitstraal, gaat verloren.

25 december 1940

Gezond te zijn geweest, een vast geloof te hebben ontvangen, een grote en blijvende liefde te hebben gekend en dan bovendien nog al het andere - is het niet verblinding te klagen?

Omdat, toen ik zeventien was, op het 'weer niets' mijnerzijds Christus regelrecht en onmiskenbaar tot mij kwam, kan ik bij geen enkele verwachting die niet vervuld schijnt te worden, meer volkomen zonder hoop zijn.

Mocht ik soms al op een schoolmeester lijken, in mijn

niet-kunnen-schrijven anders dan uit een innerlijke noodzakelijkheid, in mijn wachten op onderwerp en bezieling, ben ik dichter.

De slotregels bij Rilke, die nog nakomen als een toegift, zijn de subliemste; ze geven er de toets der volmaaktheid aan en blijken achteraf 't culminatiepunt van het gedicht te zijn. Ik denk hier bijvoorbeeld aan de gedichten 'Werkleute sind wir' met de slotregel: 'Gott, du bist gross', en: 'Und meine Seele ist ein Weib vor dir. Und ist wie Ruth.'

'Er is niets.' Ik geef het toe. Toch zal God tot mij komen.

Een altstem: de vrouw als mysterie.

2 januari 1941

Een warhoofd kan zeer veel goede verstandelijke vermogens bezitten.

Bij het ouder worden leert men sommige dingen als geluk waarderen, waar men vroeger in het geheel niet aan dacht. Zo kan een korte, geslaagde gedachtenwisseling over een onverschillig onderwerp, maar waarbij men elkaar moeiteloos en werkelijk begreép, een klein geluk betekenen, dat men in het voorbijgaan bewust geniet.

4 januari 1941

Ik ben soms schuchter, beverig, angstig, precies, maar als het uur slaat ben ik, als 't God belieft, wat Hij van mij maken wil.

Ogenblik en ogenblikswaarde (lezing op 12 december 1940 voor de Christelijke Auteurskring). Van Deyssel heeft eens gezegd dat het geen schande is onder de invloed der omstandigheden te zijn geweest. Die uitspraak behoeft bij hem niet te verwonderen, want hij was een impressionist die zich bij voorbaat aan de omstandigheden had uitgeleverd. Heeft men dat eenmaal gedaan, dan is het geen wonder als achteraf blijkt, dat de omstandigheden hun invloed hebben uitgeoefend. In ieder geval heeft hij hiermee het grote vraagstuk aangeroerd, waarvan een tipje deze middag ook ons zal bezighouden. Niet alle mógelijke omstandigheden, maar

in het bijzonder die van de *tijd*, van het *ogenblik*, zullen onze aandacht vragen.

Men zou de titel ook zó kunnen formuleren: Hoe staan wij als christelijke auteurs tegenover het actuele in het algemeen en de actualiteit van 1940 in het bijzonder? Door echter te spreken over het 'ogenblik' geeft men meteen het voorbijgaand karakter van de actualiteit van vandaag aan.

Aan de juiste benaming is niet zoveel gelegen, want men behoeft niet bang te zijn te worden misverstaan. Het voornaamste dat van het ogenblik gezegd kan worden, is dat het *voorbijgaat*. Dit is een algemeen-menselijke ervaring. Ieder mens bouwt zijn leven op uit ogenblikken. De kunstenaar moet, terwijl hij zelf voorbijgaat, onder het voorbijgaan, 'en passant', zijn werk opbouwen met behulp van die ogenblikken.

Het ontstaan, het publiceren, het al of niet tot erkenning komen, het vergeten..., het gebeurt alles in de tijd. Ook de erkenning is aan de wet van het ogenblik onderworpen, want ook het oordeel en de kritiek is kind van het ogenblik. Het aspect op de werken verandert met de tijd, want ook de normen waarmee men de werken beoordeelt, zijn aan het ogenblik onderworpen. Een tijd lang vraagt men naar bepaalde waarden in een kunstwerk en daarna weer naar geheel andere. Toen het onder de invloed van de renaissance mode was om in de poëzie veel antieke mythologie uit te stallen, zal men vermoedelijk moeilijk hebben kunnen begrijpen dat een latere generatie weer geheel andere dingen van de dichters verlangen zou.

Van Deysseel heeft dat begrepen, toen hij als jong auteur reeds schreef dat het al een hele eerzucht is voor twee generaties te willen schrijven. Het mag welbeschouwd een wonder heten, dat er buiten de historische belangstelling om (waarover straks) een zeker voortbestaan in de tijd aan bepaalde literaire werken ten deel blijkt te vallen. Men duidt de lange levensduur die aan sommige werken beschoren is, nogal eens graag met het woord 'eeuwigheid' aan en daar is niets op tegen, indien men daarbij aan een klein aantal eeuwen denkt.

Hier stuiten we op de bekende opvatting van het genie, dat als mens vergankelijk is, maar zich op zijn vergankelijkheid wreekt door werken te scheppen die, zoals dat heet, voor de eeuwigheid zijn geschreven. Laten we nu maar op die eeuwigheid niets afdingen en liever nagaan of dergelijke genieën, zoals Homerus, Dante, Shakespeare, niet ook in

vele opzichten gemaaid hebben wat zij niet hadden gezaaid. Natuurlijk hadden zij allen grote moeilijkheden te overwinnen, maar zij werden op een tijdstip geboren dat hen in staat stelde te oogsten. In hen rijpte een vrucht van eeuwen. Homerus, noch Dante, noch Shakespeare zijn denkbaar zonder de constellatie die zij aantroffen en waarvan zij deel uitmaakten.

Niet iedere tijd is gunstig voor het ontstaan van blijvend werk. En we leven bovendien te kort om een werkelijk diep en doeltreffend inzicht te verkrijgen in de wetten, die het verouderen beheersen. Natuurlijk is het nuttig om bij het doorbladeren van oude jaargangen literaire tijdschriften te ervaren, hoe snel de doden rijden en hoe wantrouwend men moet staan tegenover datgene wat in de eigen tijd als het belangrijkste wordt aangeprezen. Natuurlijk is het goed bij de bouw van zijn werk te zoeken naar solied materiaal en alle revolutiebouw te haten. Men moet op de dingen van de dag - ook in de kunst - niet te snel reageren. Maar nooit zal men erin slagen langs de weg van onderzoek, nadenken, arbeid zover te komen, dat men mag aannemen werk te hebben geleverd dat blijven zal. 'Het is tevergeefs dat gij vroeg opstaat, laat opblijft, brood der smarten eet; het is alzo, dat Hij het zijn beminden als in de slaap geeft' (Psalm 127 : 2). Niet alleen het eventuele genie, maar ook de constellatie, die de onmisbare bodem en atmosfeer daarbij vormt en waarbij ieder zogenaamd genie organisch verbonden is, is een geschenk van boven.

Laten we één enkel, duidelijk voorbeeld noemen. Niemand van ons zal zijn stamboom tot een halfgod willen opvoeren, zoals de Homerische helden dat deden. Die vroegere Grieken wisten weinig van hun verleden af; ze stonden dicht bij het morgenrood. Iets, ja veel van dat coloriet en van die frisse morgendauw ligt over de zangen van Homerus. De recente geschiedenis gaat daar bijna onmiddellijk terug op het mythische.

Maar op ons zijn de einden der eeuwen gekomen. We zijn, in cultureel opzicht, *late mensen*. Als wij een vers willen schrijven, dan zijn onzichtbaar present vele literaturen sinds Homerus, bekend en onbekend. Als wij ons in proza willen uitdrukken, eveneens. Verlangen we een schilderij op te zetten, dan rijen zich vele musea in vele steden, bergend vele werken uit vele tijden, zwijgend om ons. Componeren we muziek, dan beginnen renaissance, barok, rococo, het werk der grote klassieke meesters, de gehele muzikale

romantiek en het fin-de-siècle te resoneren.

Dat gold al vóór 1914. En wat is er sinds die tijd niet veranderd. Wie omstreeks veertig is onder ons, is aan zijn tweede wereldoorlog bezig, of aan iets dat erop gaat lijken. Wat heeft hij al niet zien veranderen sinds in 1918 de kronen van de Duitse vorsten over de straat rolden. Ook als we er niet aan denken, als we menen in een onbezorgde, luchtige, creatieve stemming te zullen gaan werken, buigt de schaduw van de tijd zich ongezien over ons heen.

Op ons zijn de einden der tijden gekomen. Ons recente verleden gaat niet onmerkbaar over in het mythische, maar onze nabije toekomst kon wel eens snel overgaan in het eschatologische.

Want er komt een tijd, dat het actuele niet meer tot historie kan bezinken en dat het onmiddellijk zal overgaan in de acte van het laatste oordeel. De geschiedenis der laatste dagen zal alleen beleefd, maar op aarde niet meer beschreven worden. De kunstenaars uit die dagen kunnen hun werk niet meer voor de aardse eeuwigheid schrijven. Niemand weet of die slotgebeurtenissen aanstaande of nog veraf zijn, maar het is toch goed zich dit te realiseren.

Een kunstenaar is een boom die God ergens heeft geplant: in een zekere tijd, in een zekere bodem en onder bepaalde klimatologische omstandigheden. Daar waar hij staat moet de boom zien te groeien en vrucht te dragen. Of het maximum rendement uit hem gehaald wordt, hangt van Gods plan met hem af. Bloeien waar hij staat, of anders zonder klacht doodgaan, is de wet van de boom en van de kunstenaar.

Het ogenblik gaat voorbij, zeiden we. Ja, maar het keert terug, zeggen we nu. Het ogenblik, zo gewantrouwd, zo angstvallig gewogen, zo vluchtig, het keert straks terug als *historie*. De dag van gisteren, zo onbelangrijk als hij vandaag lijkt, zal over tien jaar wellicht als een historisch moment herrijzen. Het ogenblik heeft gevolgen die zich later openbaren, het is vaak beslissend. Wien het ogenblik vindt, kijkend in de verte, dromend, aan hem gaat het ogenblik voorbij.

Is het niet om bang te worden? Wat verbeeldt de weger van het ogenblik zich? Wordt hij al wegend, keurend, onderzoekend, niet ouder? Verliest hij niet het vermogen spontaan op het ogenblik te reageren, ook wanneer dit van hem wordt verwacht en verlangd? Laten we eerlijk zijn: de kunstenaar staat in de stormachtige actualiteit doorgaans

zwak, evenals de aan hem verwante intellectueel. Voor onmiddellijk handelen, voor krachtig ingrijpen staan zijn handen verkeerd. De intellectueel is te zwaar met kennis belast en de kunstenaar mengt te veel fantasie in de werkelijkheid. Het ogenblik vraagt koele berekening, krachtig toegrijpen, nuchter volhouden.

Nu is iedere kunstenaar niet gelijk. Men zou zelfs met enig recht bij hen twee typen kunnen onderscheiden: het ene van de actualiteit afgekeerd, het andere in zekere zin op de actualiteit gericht. Tot het eerste van die twee typen, die ik gemakshalve maar geen naam probeer te geven, zou men Boutens kunnen rekenen, tot het tweede Goethe. Boutens veralgemeent en verabstraheert de realiteit en leunt bovendien aan tegen de cultuur en de poëzie van het oude Griekenland. Zonder nu te kunnen zeggen dat zijn verhouding tot de actualiteit is gestoord, proeft men toch uit zijn gelegenhedenverzen, bijvoorbeeld destijds bij het voorgenomen (en later afgesprongen) verdrag met België en later in zijn Rijmprent bij het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernhard, een on-eenvoudige houding, waarop het grote publiek niet geheel ten onrechte ongunstig heeft gereageerd. Goethe daarentegen bleef tot in zijn hoge ouderdom een gelegheidsdichter, getuige de *Marienbader Elegie*, waaraan Stefan Zweig in zijn *Sternstunden der Menschheit* een novelle heeft gewijd. Maar van praktische politiek hebben ze zich beiden verre gehouden.

Het optreden van kunstenaars bij revoluties en zo, ik denk bijvoorbeeld aan Wagner in 1848, is doorgaans van een zeker dilettantisme niet vrij te pleiten en het zet niet door. Ze voelen: hun eigenlijke roeping ligt elders. Op een bepaald moment volgen ze, zoals het in de biografieën heet, de roepstem van hun genius en verlaten de actualiteit, om zichzelf en hun werk actueel te maken.

Er zijn ook heel wat kunstenaars die zich aan de actualiteit verslingeren en feitelijk tot reizende journalisten of oorlogscorrespondenten degenereren. Het woord klinkt hard, maar het is niet onjuist. Journalist, in vrede en oorlog, thuis en in den vreemde, is een mooi beroep, maar de kunstenaar heeft, met of zonder een beroep, een *roeping*. Die roeping brengt mee, dat men zich niet aan de actualiteit verslingert en toch *in* die actualiteit weet wat men te doen heeft.

Wie bepaalt dat? Zijn publiek? Verlangt ons publiek iets van ons? Wat het van ons als Nederlanders verwacht, behoeft hier niet besproken te worden. Dat moet ieder van ons

in zijn eigen geweten uitmaken. Verwacht het van ons iets als, permitteer mij het grote woord: geestelijke leiders? Naar mijn mening niet. Ons publiek, ons volk, onze mensen, hoe men het noemen wil, zien zeer wel in dat, indien wij leiderschap bezitten, ambiëren, nastreven of behoorden uit te oefenen, zulk leiderschap principieel onderscheiden is of zou zijn van het van huis uit op de actualiteit gerichte leiderschap van de politicus, de theoloog, de vakverenigingsman, de professor enzovoort. Ons werk is vredeswerk en het herneemt zijn loop zodra het weer vrede is.

Verwacht ons publiek dan niets van ons als auteurs? Wacht het niet op gedichten, brandende vertogen, toespraken gericht tot het Nederlandse volk? Ik meen neen. Mocht onder ons zich iemand daartoe geroepen voelen, hij zal het woord vanzelf nemen, spontaan, zonder navraag en zonder overleg. Niemand zal het hem kunnen beletten, om de eenvoudige reden dat zoiets al gezegd, geschreven, gedicht is voor men het weet. Niets wordt dus verstikt indien ik vaststel, dat van een verwachting in die richting onder onze mensen niets te bespeuren is. Het klinkt misschien onvriendelijk, maar ze hebben ons niet nodig. In de zestiende eeuw ontstonden geuzen- en martelaarsliederen met een minimum aan dichterlijk vermogen. De gelegenheid, het feit, werd - gedragen door een primaire en zeer sterke ontroering of verontwaardiging - tot poëzie. Een enigszins op de voorgrond tredend poëtisch vermogen zou, ten overstaan van die machtige, aan de feiten inherente poëzie, wellicht, behalve een enkele uitzondering, een vervalsend, ja bedervend element kunnen zijn. Wie hier hebben gedicht en wellicht heden ten dage nog dichten, zijn de ware gelegenheidsdichters. De gelegenheid maakte hier en maakt nog de dichter. Zulk een gelegenheidsdichter verhoudt zich tot de kunstdichter als de man die in een bijeenkomst plotseling een interruptie schreeuwt die inslaat als de bliksem, tot de van elders geroepen eigenlijke redenaar of spreker. Een goed spreker zal zulk een interruptie naar waarde weten te schatten, ja eventueel opvangen en beantwoorden, maar zichzelf interrumperen behoort toch tot de uitzonderingen.

Maar later, wanneer het volk alweer op andere actualiteiten is overgegaan, dan komt de kunstdichter, de poëet met werk waarin die voorbije actualiteit in een of andere vorm, in een of ander opzicht, tot een of andere hoogte tot kunst herboren is.

En het type-Goethe dan? Bezit dat niet de eigenschap een

kreet in de volksmenigte te slingeren die als een bliksem inslaat? Neen. De actualiteit die bij Goethe tot poëzie werd, was *zijn eigen* actualiteit. En zij die, op welke afstand ook, aan hem verwant zijn, hebben te veel met zichzelf te stellen, lyrici die zij zijn, dan dat de nood van een volk of van een mensengroep, zonder bijmenging van individuele gevoelens, in hun verzen tot uiting zou kunnen komen. Het gelegenheidskarakter van de ongenoemde dichter is juist de waarborg, dat de ontroering of de verontwaardiging die hem dreef, onweerstaanbaar, groot, heilig was. Grote dingen vragen kleine kunst; kleine dingen vragen grote kunst.

Niet het publiek bepaalt eventueel wat wij moeten doen. De maatstaf ligt in Schrift en geweten. We moeten zo leven dat, wanneer later de toestand verandert, we ons over deze tijd niet behoeven te schamen. We moeten zo leven dat, wanneer de toestand niét verandert, we ons niet op de mogelijkheid van verandering hebben blindgestaard. Onze roeping als schrijver heeft een grens: God kan er ons van ontheffen. In de eerste dagen na 14 mei hebben we er iets van ervaren. We voelden ons geen schrijver of kunstenaar meer, maar evangelist, simpelweg een mens die het koninkrijk Gods verwacht. Zo kan het zijn dat in de toekomst de corona van ons bestaan weggenomen wordt en we slechts de eenvoudigste kern overhouden, die tenslotte toch alles in potentie bevat. Intussen is ons, zoals de bijbel het noemt, een pand ter bewaring toevertrouwd, speciaal ons, auteurs. Wat in Holland de laatste twintig jaren over christelijke kunst is gedacht en gezegd, wat in die richting is gepoogd, was bij al het gebrek dat het had - en dat was veel - toch iets groots en vooral iets zeldzaams.

De *idee* van een protestants-christelijke literatuur en kunst, waarbij de eredienst als kunst-stimulerende en kunst-verbruikende factor uitgeschakeld was, omdat de religie als geen-kunst-behoevende werd gezien en gekend, die idee droeg in deze vorm al het paradoxale van de kunstopvatting bij christenen *der laatste dagen*. Het toont het christelijke levensbeginsel doorgedrongen van de kern tot de corona. Maar het volledig doorzuren geeft deze paradox te zien: het móet met de zuurdesem van het evangelie zover komen en het kàn op aarde, die voor het vuur bestemd is, door onze zonde en door de grote afval die aan het oordeel voorafgaat, zover niet komen. In laatste instantie is ons verlangen naar een christelijke kunst en een christelijke cultuur een bede om de komst van het Godsrijk. Het wordt gebouwd,

doordat het afgebroken wordt. Maar hoe minder er kans bestaat dat de christelijke kunst in werkelijkheid hier op aarde tot bloei en herkenning komt, des te sterker moet en zal ons heimwee daarnaar groeien en des te meer moeten we erover spreken en des te harder moeten we erom bidden en ervoor werken.

Dat is het pand dat we moeten bewaren en aan onze kinderen moeten overleveren. Die taak is onveranderlijk, of Holland weer vrij wordt of niet. En omdat de volvoering van die taak ten nauwste verbonden is aan de hantering van onze taal, van het Nederlands, staan wij ook voor de handhaving van die taal op de bres. Ons geestelijk bezit, internationaal bezien reeds iets zeldzaams, wordt nog zeldzamer, want hoe de oorlog ook afloopt, de ontkerstening van Europa zal een eindweegs blijken te zijn voortgeschreden. Zo wordt het ons toebetrouwde pand een grote kostbaarheid die we niet waard zijn te dragen, maar die God toch aan ons heeft willen toevertrouwen.

Wie praat nu nog van tragiek. Het leven van de christen kent geen tragiek. Een boom die geen vrucht kan dragen, gaat zonder klacht dood. Maar als wij klagend zouden sterven omdat ons leven geen vrucht gedragen heeft, is dat nog een roepen om de volkomenheid van het Godsrijk. Het is waar: met de voortschrijdende ontkerstening van Europa verliest onze beschaving het orgaan om christelijke kunst, ook kerkelijke kunst, als zodanig te waarderen en te verstaan. Onze stem zal geen ruimte meer hebben om in te klinken. De constellatie om ons heen wordt steeds ongunstiger.

We waren eigenlijk al op een dood punt gekomen. Trouwens de hele literatuur in Nederland. Achteraf zien we de vertraagde beweging over de gehele linie zeer duidelijk. De jongeren in het vrijzinnige kamp hadden alles mee; ze beschikten over knappe woordvoerders, over veel ruimte in de voornaamste dagbladen en periodieken; hun gewone en hun literaire Röntgenfoto's keken ons uit de kolommen aan. En toch zijn ze er niet in geslaagd de weg tot het hart van het Nederlandse volk te vinden, wat Marsman een en andermaal tot een aangrijpende klacht heeft genoopt.

Ook wij waren vastgelopen. Verdergaande waardering van vrijzinnige kant was uitgesloten, tenzij men de kritiek op de eigen groep zo ver wilde drijven dat men er praktisch buiten was komen te staan. In de voortgaande miskening van Van Eerbeek zie ik het bewijs, dat er daar *onwil* was. O zeker,

men heeft hem nu en dan geprezen. Maar zijn problemen waren de hunne niet en zijn oplossing was de hunne niet. En de waardering in literatuur is in sterke mate afhankelijk van wat men er de lezer aan levensconcepties in geeft.

De meest tegen de borst stuitende, christelijke levensconceptie is de *actuele*, want die uit het verleden, zoals de *Imitatio Christi* van Thomas à Kempis en de *Pensées* van Pascal of de *Confessiones* van Augustinus, spreken de taal van het verleden. Maar ook die vertraagde erkenning zal ophouden. Zodat het de vraag mag heten, of het werk van onze groep tussen 1920 en 1940 nog wel ooit een begrijpend en waardierend onderzoek ten deel zal vallen.

Wij waren ook vastgelopen ten aanzien van onze lezers. Via de uitgeverswensen waren we al aardig op weg om ons naar hun trage tempo en geestelijke luiheid te schikken. Dit wat de romans betreft. In onze poëzie leek het er omgekeerd wel op of wij alle moeite deden ons zover mogelijk van onze eventuele lezers te verwijderen. En indien al, zoals in het voorbeeld van de ons te vroeg ontvallen schrijver Van Eerbeek, de schrijver geen concessie aan de lezer deed, maar toch sprak met de klank van warme liefde, dit heeft hem niet populair kunnen maken.

Het zout was onder ons, èn bij een deel van onze lezers, tamelijk smakeloos geworden. Armoede verwekt krakelen en met geestelijke armoede is het niet anders gesteld. Zo waren we ook in sommige opzichten vastgelopen jegens elkaar.

Nu heeft God in ons werk geblazen en we weten niet, wat zwaarder en wat lichter dan de wind wezen zal. In ieder geval is de situatie helderder en eenvoudiger geworden. We zijn weer waar we wezen moeten: aan verdrukking en vervolging toe. Vooral ons auteurs klinkt dat zo duidelijk in de oren wat Jezus zei: 'Indien zij Mij vervolgd hebben, zij zullen ook u vervolgen; indien zij mijn woord bewaard hebben, zij zullen ook het uwe bewaren' (Johannes 15 : 20b). Zijde en keerzijde van het christelijk leven; geen belofte van erkenning, maar van bewaring. Bewaring van onze woorden, voorzover ze op het Godswoord rusten.

Laten we nu bij elkaar blijven. Als het u gaat zoals mij, dan is er een principiële wijziging ingetreden in de houding jegens de ander. Vroeger vroeg men zich af: is die of die man naar mijn smaak, naar mijn hart? Nu is men blij met iedereen die aan onze kant staat. Men voelt zich *rijk*: die ook nog, en die ook nog! Onze verschillen treden op de

achtergrond. Niet omdat ze ineens onbelangrijk zijn geworden. Ik heb geen vertrouwen in mensen die zichzelf en hun verleden zo gemakkelijk verloochenen. Er is heel wat nodig om dat werkelijk te doen. Verschillen tussen ethischen, barthianen en calvinisten zijn er nu nog het zo goed. Het is niet Gods wil dat dit alles tot een karakterloos amalgame wordt omgesmolten. We willen ook in dit opzicht onszelf zijn en blijven. Ook niet in een vage christologie willen we elkaar vinden, maar in bekering en gebed.

14 januari 1941

Ik laat het nu maar eens op inspiratie aankomen; ik wacht nu tot een nieuw boek ondergronds in mij is ontstaan en zich aan mij opdringt als het enig-mogelijke, als *mijn* boek. Komt dit niet, dan schrijf ik geen roman meer.

15 januari 1941

Men moet niet meer van het leven verwachten dan 't geven kan. Hoe durft een christen in de schaduw van zijn Meester over miskenning klagen.

Een oordeel, evenals een boom, 'vellen'.

Vanavond met genoegen de vorige aantekeningen overgelezen en daarmee een vroegere uitspraak weersproken.

Geloof, liefde, dood. De drie grote dingen in ... het leven.

30 januari 1941

Waarom spreekt men, wanneer sommigen de levensverschijnselen-en ik denk hier natuurlijk met name aan cultuur en kunst-tot de grond toe willen begrijpen, terstond over intellectualisme of iets dergelijks? Wie op een enkel punt werkelijk zover gegaan is als hij bij machte is te gaan, heeft is het geheel niet het gevoel iets groots in het 'verstandelijke' te hebben bereikt. Hij denkt zelfs in het geheel niet aan 'verstand', en nog minder meent hij iets te hebben bereikt, dan misschien alleen dat hij zijn ogen heeft geopend en nu ziet en onderscheidt. Het is dus geen einde, maar het primitiefste begin, het begin om te beginnen. Omdat velen er genoeg mee nemen in de schemer te leven, zouden daarom sommige anderen niet mogen willen werken en leven bij licht?

Als er geen liefde is tot de naaste, hoe kan er dan belangstelling zijn voor de gestorvene?

Indien oorspronkelijkheid geen waarde had, zou de meest afgesleten gemeenplaats zijn gebruiker er recht op geven een bijzondere kop genoemd te worden.

4 februari 1941

Het schoonheidsbegrip van Van Deysse uit zijn Maeterlinckperiode is, als je het werk uit die tijd weer eens leest, opvallend 'culinair'. Hij was veel burgerlijker dan hij zelf wel wist.

15 februari 1941

'Sometimes I'm up, sometimes I'm down' (negro-spiritual); of laat ik iets vollediger citeren:

Sometimes I'm up, sometimes I'm down,
Oh yes Lord,
Sometimes I'm nearly to the ground,
Oh yes Lord.

De gemoedsstemmingen van een jonge bekeerling, magistraalprimitief weergegeven. De poëzie zit in de *feiten*. Wanneer de poëzie de feitelijke basis loslaat, vervalt ze in het absurde. Men kan ook zeggen dat de dichter moet spreken uit een grote overvloed. Ze lichten een tipje van de sluier op en dat werkt ongelofelijk suggestief. De overvloed kan zó groot zijn, dat de schaarse woorden vanzelf de magische kracht van poëzie aannemen. De enorme spanning heeft de woorden poëtisch geladen. Hoe arm lijkt daartegenover stemmings-poëzie, die uit duizend kleine stukjes is samengesteld.

De romanticus maakte capriolen in de onderbewuste zekerheid, dat de wereld in rust bleef. Tegenover een wereld die capriolen maakt, dient men onromantisch rustig te blijven.

Als de mens goed is, moet God wel boos zijn.

Er zijn twee dingen die mij troosten: dat de tijd voortgaat buiten en in mij.

3 maart 1941

Wat is belangrijker: op een kunstige en aangrijpende

wijze in verzen te kunnen zeggen dat men ellendig en wanhopig is (bijvoorbeeld Marsman), of voor het feit dat men zich gered weet, nooit een gelijkwaardige kunstvorm te kunnen vinden? Ik heb geen keus, maar als ik de keus had, zou ik dan niet tot het laatste moeten besluiten?

Nooit te vermoeid om te denken, altijd te vermoeid om te bidden.

8 maart 1941

Er zijn wonden die na twintig, dertig jaar eerst goed dóórbranden.

9 april 1941

Narigheid in de conversatie: de een denkt in rekenkunde, de ander in algebra.

17 april 1941

Je hele productie 'afschrijven tot op f 1,-'.

2 juni 1941

Midden in de oorlog en ook midden in het schrijven van een brochure over *Schoonheid en heiligheid*, zie ik op deze pinkstermaandag, na een gesprek gisteren met een jong kunstenaar over de noodzakelijkheid van studie en na de lectuur van Van Deyssels studie *Het schoone beeld* (Verzamelde werken VI, 2e druk) mijn naastbije weg, misschien de laatste rechte route, duidelijk vóór mij. Laat ik maar slordig-weg zeggen: het is 't berusten in het niet-alles-kunnen-weten, het niet-alles-kunnen-doorgronden. Het is het rustig en zelfs glimlachend toezien bij de onopgeloste raadsels, een vernieuwde kinderlijkheid. O zeker, die schoonheidscultuur waar de fin-de-siècle kunstenaars rust en aandacht voor hadden, *die* is historie. Maar *mijn leertijd is voorbij*. Ik zeg het rustig, met dankbaarheid en met tranen in de ogen, blij dat ik uit die huid gekropen ben. Mijn leertijd is voorbij. O, veel weet ik niet, maar het maakt mij niet meer onrustig. Ik kijk ernaar en kan 't zo laten. Een rustige dag, een paar uur onbewegelijkheid op een hoog, zonnig balcon, heeft me die overtuiging gegeven. Die brochure maak ik af en beschouwingen zal ik nog wel eens houden, maar speelser. Zo zal ik - dat

hoop en bid ik - nog eens een blijmoedig, zonnig boek kunnen schrijven. Bijna zou ik durven schrijven: de oorlog zal ons niet doden. Er zijn nog zoveel gebeden, waarvan ik de verhoring nog niet heb gezien. De eeuwige strijd met mezelf - ik zet altijd 'nee' achter wat ik denk - zal wel blijven, maar me niet van m'n stuk brengen. Ik ben dankbaar jegens mensen die aan ons voorafgingen, die zich de moeite hebben gegeven het beste te zeggen wat ze vinden konden. Er komen ogenblikken waarin zulk werk vrucht draagt. Van Deyszel schreef *Het schoone beeld* in 1897, vierenzeventig jaar geleden. Ik had het in huis, maar 't nooit helemaal doorgelezen. Nu las ik het en niet de rechtstreekse bedoeling die ik kritisch en historisch kan keuren, heeft me geraakt, maar de essentie heeft me een zacht duwtje gegeven. Men behoeft niet volledig te begrijpen; werk behoeft niet volmaakt of voor alle tijden geldig te zijn. De *essentie* kan leven en vruchtbaar zijn. Ik heb weer moed, of liever: verwachting. Ik ben niet meer geneigd mezelf als een tragische mislukking te zien omdat ik niet heb gestudeerd aan een universiteit of omdat ik geen vrij beroep heb.

Ook dat angstig bekijken van de verschijnselen op hun tijdvorm, hun aan hun tijd gebonden vorm, dat eeuwige, vermoeiende keuren op tijdgeest en tijdstijl, zal zijn beklemming verliezen. En de dankbaarheid die Van Deyszel dreef jegens Maeterlinck, drijft mij vandaag jegens Van Deyszel, niet zozeer als persoon, maar als symbool van allen die in hun schrijven het beste willen geven dat ze vinden kunnen.

En als eerste resultaat heb ik het juiste slot voor mijn brochure gevonden. Het loven van de rust, ook bij en in het onderzoek.

3 oktober 1941

Eindelijk kom ik er weer eens toe wat op te schrijven. Ik heb het al maanden lang in mijn gedachten.

Het is de fout van de intellectueel te menen, dat het verstand de wereld regeert.

Een voorgoed overwonnen volk moet uitsterven of zich assimileren.

Altijd weer voel ik me vereerd, als op straat een kind me spontaan groet.

Ik heb gebeden dat mijn leven mag staan in het teken van eenvoud, helderheid en vrede. Geef mij een 'eenvoudig oog'.

Wie is moedig? Die op de plaats waar hij is gesteld, het noodzakelijke blijft doen, ook al is hij bang.

De rest van mijn leven: een actief sterven.

(Onmiddellijk nadat ik het bovenstaande opgeschreven had, kwam het zwaarste bombardement dat Rotterdam sinds 14 mei 1940 heeft doorgemaakt.)

28 oktober 1941

Het ergste op aarde is dan aanwezig, wanneer God toestaat dat het licht van de waarheid verduisterd wordt.

8 april 1942

In het begin van de oorlog cirkelden mijn gedachten dikwijls om de vraag: wat is *moed*. Later was het: wat is *geloof*?

Tweede boek

6 november 1944

Het is misschien goed de draad van dit dagboek weer op te vatten vóór het einde van de oorlog, nu God bezig is de laatste zware loodjes over ons af te wegen. Maar ook nu wordt alleen opgeschreven wat de 'onverstoorbare' kant van ons leven raakt.

Electrische klokken staan stil bij gebrek aan stroom. Ook een stilstaande klok geeft wel eens een minuut lang de juiste tijd aan. Welbezien twee keer in een etmaal!

Wat ik in de breedte schijn te verliezen (publieke bekendheid en waardering) win ik wellicht in de diepte (vriendschap en vertrouwen van enkelingen).

Op de Blaak trokken vroeger mariniers met muziek voorbij. Onmiddellijk ontstonden er debatten over bewapening, oorlog enzovoort. Zodra de mensen iets zien, gehoorzamen ze aan een onbewuste drang hun oordeel over het geziene te geven en dat aan anderen op te leggen. Dit geldt ook van personen. Ik zie die noodzakelijkheid van onmiddellijk te moeten oordelen, ja van oordelen überhaupt, steeds minder in; mijn oordeel wordt trager.

Oude composities, uit de jaren 1912 tot 1916, die niemand kent en die ik ook niet meer bezit, leven nog in mij als wonderlijke anachronismen. Er is er een bij, uit 1910 meen ik, begonnen als een soort koorzang met orkestbegeleiding (maar gespeeld op een harmonium) op het ritme van de woorden: 'Wie zal ons scheiden van de liefde van Christus?', dat in zijn onbeholpenheid een sterk hymnisch karakter draagt en waarin ik nu heel veel hoor wat ik toen niet wist en wat ik ook nu nog niet kan uit-spreken: een zich voltrekkende overgave aan de Heiland en een muzikale voorafspiegeling van mijn leven en sterven. Vooral het versnellende slot; het zich eindelijk, met een nauwelijks bedwongen vaart,

laten gaan. In het bloed is de ziel, maar in de muziek zijn 'delen van de geest'.

Mijn broer Pieter en ik hebben een ingeboren, vanzelfsprekende behoefte ons te behelpen met een minimum aan middelen. We zijn in zekere zin primitieven. Het gevaar is natuurlijk dat men in het primitieve blijft steken.

Confrontatie met de cultuur. Ik heb zo'n idee dat ik esthetisch schade heb geleden, doordat ik in mijn kinderjaren met de meesterwerken van de muziekliteratuur heb kennis gemaakt via onvolledige fragmenten en slechte arrangementen, nog wel gespeeld (en hoe) op een harmonium. Beter was het latere 'lezen' van Beethovens pianosonaten, waarbij het passagewerk natuurlijk maar vluchtig werd overgekeken. Op mijn vijftiende jaar had ik de opera's en muziekdrama's van Wagner moeten kunnen zien en recitals van Schumann en Chopin moeten kunnen horen. Als ik nu bijvoorbeeld *Siegfried* van Wagner zou zien, zou dit een levend anachronisme voor me zijn. Ik zou naar mijn vijftienjarige zelf zitten zoeken, in mezelf, en vinden en niet-vinden tegelijk. Dat heeft iets lugubers. Waar is mijn vroegere zelf? Het is er en het is er niet; ik ben het en ik ben het niet. Daarom kan ook die hymnische compositie waarover ik hierboven schreef, me op een bepaalde manier, bijna gejaagd ontroeren. Iets gestorvens als levend ondergaan en het toch niet volledig tot leven kunnen wekken.

Men leert van iedereen wel iets en alle christenen die wij in ons leven ontmoeten, laten ons wel iets na. Mijn schoonvader bad dikwijls: 'Beschaam onze stille hope niet'. Als ik voor mijn culturele werk bid, bieden zich deze woorden daarvoor als de subjectief meest geschikte aan.

8 november 1944

Het blijkt me nu achteraf wel, dat ik de muziek van de moderne Nederlanders: Pijper, Badings, De Roos enzovoort, die ik in mijn recensies voor *De Standaard* heb aangemoedigd, meer met mijn verstand heb gewaardeerd en soms bewonderd, dan met mijn hart liefgehad. Ik kan wel verlangen in deze muziekloze tijd naar Mozart, Händel (Wassermusik), Chopin en Grieg, ook wel naar Wagner en naar pianosonaten van Beethoven, maar het niet meer horen van een

simfonie van Pijper, of zelfs van liederen van Badings heb ik nog niet als een gemis gevoeld.

13 november 1944

Op 10 en 11 november wegvoering uit Rotterdam van 'alle' mannen tussen zeventien en veertig, beide leeftijden inbegrepen.

Ik ben niet van plan na de oorlog in recensiewerk en artikelen veel consideratie te gebruiken ten opzichte van de poëzie van vóór 1940. Zo las ik jongstleden vrijdagavond *Pierrot aan de lantaren* van Nijhoff en *Oxalis* van Jac. van Hattum. Stenen voor brood. Daarentegen heb ik in het kweezoete *Ellen* van Frederik van Eeden in zijn genre heel mooi gevonden uit de Eerste Zang:

'Zoo moest ook sterven d'allermooiste dag.'

Deze 'muziek' is verwant aan Von Hofmannsthal onder de dichters en Debussy onder de componisten.

Het zal nodig zijn dat ik na de oorlog een nieuwe periode van intens en veel lezen, vooral van poëzie, inzet.

Zodra die zelfbehagelijke bespiegelingen de kop weer opsteken, onmiddellijk bidden om vergeving.

Vanavond gelezen in *Opwaartsche Wegen*, 16e jaargang (1938). O, ik ben me mijn fouten en tekortkomingen als mens en dus ook als proeve-van-auteur zo pijnlijk bewust... Een zekere stijfheid die ik nooit kan afleggen, zelfs niet in een dagboek als dit. Een altijd willen begrijpen en ordenen. Een nooit eens nonchalant zijn in de goede zin van het woord. Hoe nodig heb ik met een zekere genegenheid en begrip bekeken te worden.

De kruising van mijn scholing van vóór de oorlog en mijn levenservaringen van in de oorlog kan voor later nuttig zijn.

Voor geen enkel nuchter woord ben ik meer bang.

Als iemand het onsmakelijke woord 'onlosmakelijk' gebruikt, weet men meteen dat hij gereformeerd is.

19 november 1944

Geen of zo weinig mogelijk verklaringen van de redactie; geen polemieken; geen artikelen over abstracte onderwerpen

langer dan een bladzijde; geen gewichtige of onderwijzende pose; geen 'ontdekking' van cultuur en kunst en christendom! En als het kan ook geen onbegrijpelijke verzen.

Wensen voor een nieuw tijdschrift. Denken aan Koos van Doorne.

Mijn dochtertje bekeek de grote foto's in *Menschen van de straat* (Bosch & Keuning N.V., Baarn). Ze zat rechts van mij aan de tafel. Ik was ergens mee bezig en gaf me van die titel zozeer geen rekenschap. Opkijkend zag ik een foto, van opzij dus, de linkerzijde als onderkant; een foto van klei, gebobbeld en gerimpeld door zeewater? Of was het een rotsformatie, vanuit de hoogte gezien, in een zacht en mild licht? Toen gebeurde er iets merkwaardigs. Deze bobbel en rimpel, deze groeven tussen de zacht-overglansde rotsen, hadden een onderlinge samenhang verkregen. Er zweefde iets overheen; deze plek was *te* edel om zó in de onbezielde natuur voor te kunnen komen. Toen doemde het gezicht voor me op van de gebaarde zwerver (no. 35 van de groepstitel *Menschen van de straat* met het onderschrift 'Onmisbaar in het stadsbeeld'). Wat ik gezien had was het voorhoofd boven de wenkbrauwen.

Als men het gezicht in zijn grondvorm voor het moment kan zien als aarde of rots, dan is het haar als grassen of als een plant te zien. De grondvorm is uit de aarde aards, maar dat wat 't tot een mensengezicht maakt is iets dat van Boven is. Vrij banaal om dit te constateren, maar je moet zo'n gezicht voor je ogen maar eens zien ontstaan.

Vergissingen bij zien of horen zijn soms de poort naar ontdekkingen, die althans voor jezelf van grote waarde zijn.

27 november 1944

Wensen voor een nieuw tijdschrift: Denken aan Jo Kalmijn-Spienburg. Niet meer meedoen aan het tot christen bombarderen van sympathieke schrijvers of dichters.

Wat een onzin te onderscheiden tussen de mens en de burger, of de mens en de kunstenaar. Men kan het mens-zijn nooit afleggen, in geen enkele rol.

Ik weet niet of ik nog wel alles onderschrijf wat ik in mijn lezing van december 1940 heb gezegd. Sindsdien hebben we positie moeten kiezen in de concrete kwesties, zoals ar-

beidsdienst, arbeidsinzet, loyaliteitsverklaring van studenten, inleveringsplicht van de radio, 'paaltjes slaan', tot de algemene aanmeldingsplicht van mannen van zeventien tot veertig toe. Maar dit alles valt onder de leefregel die ik ergens in *Eldert Holier* tot uitdrukking heb gebracht, namelijk: je moet de strijd niet zoeken en niet ontvluchten. Niet ik ben veranderd, maar de situatie is gewijzigd.

In een nieuw tijdschrift een rubriek: 'Goede boeken van vroeger.' Daarin onder andere behandelen *Noortje Velt* van Jacqueline van der Waals. Ergens verwantschap ontdekt met J.K. van Eerbeek ('...ik weet niet wat ik vanavond heb ...', hoofdstuk XI). Het boek is niet best van compositie, maar als getuigenis van een eerlijke, interessante persoonlijkheid en bovenal als prozaproduct van een dichteres ligt het me na aan het hart. Men heeft zulke boeken nodig om zelf weer op gang te komen.

Het is goed dat mijn literaire leven zich juist nu weer gaat sluiten; men zou anders verkommeren. Dat deze aantekeningen nuchter-weg, zonder innige aandachtigheid moeten worden opgeschreven, nemen we maar op de koop toe. Ze zeggen alleen maar: hier is het spoor.

Dus geen abstractie, geen uitvoerigheid, geen gewichtigdoenerij en geen polemieek.

5 december 1944

Ik schijn bepaalde faculteiten te hebben die me tot dichter zouden kunnen maken, maar één ding mis ik: de roekeloze openheid waarmee de dichter zich prijsgeeft. Ik denk wel eens dat die reserve me verhindert dichter te zijn.

'Mij worde dracht van firmamenten zeer verzacht' schreef de jonge Marsman. Zet daarnaast *Trader Horn* (figuur van B. Traven, achter welke schrijversnaam zich een onbekende Duits-Amerikaan schijnt te verschuilen). Kosmische jenever bij belegen oude wijn. Jeugdige opschepperij van een stadsmens tegenover het visionaire stamelen van een oud natuurkind. Lees bijvoorbeeld zijn beschrijving van de geboorte van waterjuffers. Zuivere paradijspoëzie zonder die eeuwige ranzige literaire bijmaak, die de beste dichters, Rilke misschien uitgezonderd, verpest.

De les van *Trader Horn*: beschouwingen moeten op een concrete, feitelijke basis berusten. Altijd concreet schrijven, aan de hand van voorbeelden. En als je je in abstracties ver-

liest, zeg dan tenminste wat je concrete uitgangspunt was, hoe je ertoe kwam (vergelijk 15 februari 1941).

Moeder was op laatst zo zwak geworden, dat mijn broer en zuster ze moesten dragen. Ze herinnerde hen nog aan de verjaardag van mijn oudste broer (3 december). Er was geen licht meer in huis. De laatste dagen deed ze al een beetje vreemd. Op een keer zei ze: 'Wat schijnt die maan toch prachtig en wat zingen die kinderen mooi.' Er was geen maan en het was stil; bovendien was ze doof. God heeft haar een zeer zachte dood gegund.

Zou ik nog iets zó aandachtig kunnen lezen, dat het in mijn literaire bloed overgaat?

Dat wij alles in kunst willen 'neerslaan' en zo vasthouden, verraadt zowel onze rijkdom als onze armoede. Kunst steriliseert het leven; dat doet de natuur nooit. Het product keert weer in het productieproces terug. Waarom willen wij de kringloop van de natuur altijd weer onderbreken?

Veel van de afkeer tegen dit dagboek (zie 31 oktober 1940) schijnt verdwenen te zijn. Het zou me nu spijten als ik het verloor.

13 december 1944

Bij het sterven van Moeder: 'De zachtmoedigen zullen de aarde beërven.' Toen zij, ik meen in 1925, naar Amsterdam vertrok, heb ik, wel lang van te voren haar sterven voorvoelend, het volgende geschreven:

Hoe komt het, moeder, dat ik van uw sterven
nog voor uw heengaan diep verborgen zing?
Gaat straks mijn geest zèlf aan de tijd ontzwerfen,
of is 't een vreemde boodschap die 'k ontving?

Ik weet het niet, ik kan het weten derven
en tred niet uit de mij bepaalde kring.
Slechts weet ik, dat ik heimlijk menigwerven
en zacht weemoedig van uw sterven zing.

Nog blijft eenzelfde hemel ons omhuiven
en ziet ons oog een prachtig herfstseizoen;
'k Zie over U de laatste uren schuiven
als zonnestralen in de late noen,

terwijl mijn verze' als fladderende duiven
uw uitvaart hun geheim geleide doen.

Dit sonnet is afgedrukt in *Opwaartsche ??Wegen* van 1 juli 1926. Als men nagaat hoe moeilijk ik kom tot het schrijven van een vers, dan moet deze voorbarige stervensontroering wel heel sterk geweest zijn. Eigenaardig dat ik zulke dingen altijd zo lang van te voren verwerk. Ook met mijn eigen sterven is dat zo, terwijl ik toch altijd zo'n gevoel heb dat ik een vrij hoge leeftijd zal bereiken. De vraag is nu: als het eigen sterven verwerkt is, wat rest er dan nog voor innerlijke ontwikkeling? Ik schrijf dit niet twijfelend aan de mogelijkheid van een nieuwe innerlijke ontwikkeling, maar met een soort nieuwsgierigheid. Dit is immers wel met recht de 'onverstoorbare' kant van ons leven: de geestelijke groei en wel met name die innerlijke wendingen, zoals ik die beleefd heb in de puberteit, in het ontmoeten van Christus in mijn leven in mijn achttiende jaar, in het ondergaan van een grote liefde op mijn negentiende en in het 'omvaren van de bocht des levens' omstreeks mijn vijfenvestigste jaar. Nu komt nog de ervaring van het sterven en van het steeds helderder zichtbaar worden van het andere land: het zich voelen rijpen voor de pluk. Die innerlijke wendingen die immers nooit helemaal onbewust blijven, die zijn het mooist, aangenomen dat ze geestelijke groei betekenen. God heeft de vloek van het sterven herschapen tot groei en rijping. Zelfs het sterven, als langdurig proces gezien, kan zo een soort geluk worden: het beleven van een goddelijke wetmatigheid. Wij zijn op seizoenen ingesteld. Zolang we hier leven zijn we aan seizoenen onderworpen. Ze proeven naar God. Aanbiddelijke wetmatigheid. Hoe zoet wordt een wet die van God komt: wij proeven *Hem* erin. De wet is wat de wetgever is. Er is een zalige passiviteit: het ondergaan van iets dat God aan ons voltrekt. Wat zal het dan zijn: Hem tegemoet gevoerd te worden, lichamelijk, in de laatste dag. En daarna.

13 december 1944

Mij vormden, literair gesproken, onder anderen Goethe, Van Deysel, Nietzsche, Rilke, Leopold en enigszins ook Marsman. Maar wat een kennelijke verschraling omstreeks 1930, gerekend ten opzichte van 1900. Ook in theologisch: welk een verschraling geeft Schilder ten aanzien van Kuyper te zien.

Er zijn natuurlijk ook nog andere aspecten mogelijk; ik ben niet blind voor de betrekkelijke en tijdelijke waarde van toespitsing, concentratie enzovoort, maar wat het meest treft, is toch die verschraling, die gepaard gaat met een verlaging van het geestelijk standsniveau. Geen ridderlijke houding meer tegenover de tegenstander. Ridderlijkheid ... het woord stinkt van ouderwetsheid, zou mevrouw Hendrika Kuyper-Van Oordt zeggen.

Naar aanleiding van een bezoek gisteren van jonge mensen, waaruit vertrouwen en een zekere verwachting sprak, vandaag misschien wel voor het eerst zó met heler harte gebeden of ik na de oorlog mag vrijgemaakt worden voor de literatuur, op zulk een wijs dat ik de weg duidelijk vóór me zie. Als God dit gebed verhoort, zal ik de weg herkennen. Verhoort Hij dit gebed niet, dan behoort die gespletenheid voorgoed bij mijn leven en zal ik ook de rest met Gods hulp dragen.

14 december 1944

In Het goud van Afrika van Carel Smissaert (G.F. Callenbach N.V., Nijkerk) komen vaak beschouwelijke passages voor, soms tamelijk uitvoerige, maar ze zijn op organische wijze in het verband van de vertelling opgenomen, al krijgt men er tegen het eind wel wat genoeg van. De verhaaltoneel is wat vlak, misschien heeft Arthur van Schendel tot voorbeeld gediend. Hoe het zij: *zo kan het*, zó kan de schrijver zijn spreukige levenswijsheid kwijt; de vertelling is omsponnen door, of liever: ingesponnen in een weefsel van beschouwelijkheid. Men moet erkennen: de auteur heeft min of meer de vertelstijl gevonden die bij hem past en die zijn tekortkomingen zéér verzacht. We hóren het gebeuren zich meer voltrekken via de gedempte stem van de verhaler, dan dat wij het zien. Subjectieve, beschouwelijke verhaaltrant, maar een weldaad na de jachterige, pseudo zakelijke, magere verhalen van een jongere generatie. Ik ken Carel Smissaert overigens in het geheel niet.

Typisch is het *nu* lezen van boeken, die een jaar of tien geleden uitgekomen en toen soms druk besproken zijn. Zo las ik enkele dagen geleden *Zijn dit uw kinderen?* van D. van der Stoep (Bosch & Keuning N.V., Baarn). Het is me toch niet meegevallen. Wil het kritiek geven op het verburgerlijkte christendom, dan is de kritiek niet fel, niet doorleden genoeg om representatief te zijn. De mensen vallen

allemaal mee en blijken betere christenen te zijn dan ze lijken. Het boek heeft een moderne snit, maar verschilt naar de geest niet zoveel van de ouderwetse christelijke verhalen.

Om nog even terug te komen op het beschouwelijk element in de verhaalkunst: Van Eerbeek wilde bewust zulk een element in zijn werk importeren, maar het vermengde zich niet met het eigenlijke verhaal- of beschrijf-element. Beide elementen waren op zichzelf al te sterk, te geprononceerd. In de verhaaltrant tegenstrijdige elementen te verzoenen, gaat alleen door een zekere vervlakking, een uitstrijken als het ware.

Nu en dan denk ik wel eens aan een ideale vriend, die ik zou willen hebben bezeten, in wiens doen en laten, liefst ook artistieke creatie ik waarachtige belangstelling zou hebben gehad en aan wie ik me zou hebben kunnen optrekken.

We zijn geen meester over de invloed die van ons uitgaat en kunnen die niet regelen. Maar waarom willen we ook onderstrepen dat we er zijn?

Een wondje aan mijn vinger, veroorzaakt doordat de bijl waarmee ik hout hakte, uitschoot, genas van de hoeken uit naar het midden. Waarom interesseert dit me zo bijzonder, alsof ik hier een levenswet op het spoor was?

De mensen nemen ons het scherpst waar en vormen zich een oordeel over ons op de momenten dat we er het minst aan denken. Doen wij ook niet zo bij hen?

Ik heb het gevoel dat *nu* mijn tweede letterkundige periode begint. De eerste is afgesloten met de novellen *Legende van den extatischen ouderling*. *Open brief aan de jury te Wilmington (Delaware)* en *Het gezag van Axel Nygaard jr.* - De beide romans uit de oorlog: *Het oud vertrouwen* en *Mijn vader, mijn vader ...* weet ik nog geen plaats te geven. Voor het eerstgenoemde verhaal schaam ik me een beetje. Ik moet nu weer een tijd krijgen als in de eerste jaren van mijn trouwen; een hernieuwde belangstelling, een nieuw begin, een zuinig opsparen ook. Een onderwerp, of juister een figuur afwachten. Ik zie al de lichtschemer, ik voel al iets van de innigheid der concentratie om zulk een figuur heen. Altijd maar putten uit die figuur, naar alle kanten. Dat zal heel gemakkelijk gaan. Hoe dankbaar ben ik dat ik schrijven heb geleerd. Het bevredigt me toch op rijpere leeftijd dieper

dan het componeren van muziek zou hebben gedaan. Men wint toch iets bij het ouder worden.

24 december 1944

Rilke schreef aan een jonge dichter: 'Een kunstwerk is goed, wanneer het uit noodzaak ontstond. In dit karakter van zijn oorsprong ligt zijn oordeel: een ander is er niet.' Onder dit oordeel buigt men het hoofd; hier is al het bijkomstige op de achtergrond gehouden. Een esthetisch evangelie: één ding is nodig. Aan deze maatstaf gemeten zou alleen *Eldert Holier* goed zijn: hier heeft het moeten het sterkst gesproken.

Dan komen de bedenkingen. Wat *is* noodzaak? Bedoeld zal zijn *innerlijke* noodzaak, dat spreekt bij Rilke vanzelf. Is men zich die innerlijke noodzaak altijd bewust? Kan er niets goeds ontstaan, ook al is het begin een opdracht, een spel, een proeve? Voor Rilke was het waar, voor anderen is het in zekere zin waar. Overigens is er weinig zo onzeker als die 'zekere' zin.

Vóór de tweede wereldoorlog was het geloof aan de continuïteit van de Europese cultuur nooit dermate geschokt, dat men, ook na Spengler, niet meer cultureel verder kon denken. De 'nooit-meer-oorlog' gedachte, het communisme, de humanitaire stroming in de kunst, die hier te lande - meê via Dirk Coster en *De Stem* - Dostojewski pousseerde ..., het waren allemaal bewijzen van het geloof aan het voortbestaan van een Europese cultuur die haar wortels in het verleden had. Na deze oorlog zal dit, denk ik wel eens, anders zijn. Bijna bij elke culturele overweging die wij vroeger zonder bijgedachte onbekommerd ten einde voerden, stoten wij nu op de vraag: Heeft dit nog belang; is dit geen voltooid verleden tijd? Kunnen wij alle gevallen steken oprapen? Is Europa ook niet zèlve 'de bocht des levens omgevaren' en moet voortaan niet het verleden, maar de toekomst maatgevend zijn? En welke toekomst kan dit anders zijn dan die van onze Heer Jezus Christus? De schriftgelovigen van de laatste dagen zullen bij het 'maranatha' moeten leven en zó hun cultuurtaak moeten vervullen. Christelijke kunst- en cultuurbeoefening van na de tweede wereldoorlog zal anders geaccentueerd moeten zijn dan daarvóór. Men kan ook een taak krijgen in een *stervende* cultuur, opdat ook dit grote sterven schoon zij door de belofte der wederopstanding. We zullen tot elkaar en tot de wereld moeten zeggen: Zie hoe

schoon is dit in zijn orde, maar het is niet te vergelijken met wat komt. Een duizendstemmig loven zelfs van de gevallen en haar oordeel tegemoetsnellende schepping. De nieuwe aarde heeft geen behoefte aan lof ten koste van de oude.

Gisterenavond ging ik beneden sluiten. Iedere volgende trap die ik afdaalde, was kouder dan de vorige. Ik had prettig zitten lezen in *Literaire overdenkingen* van A. Wapenaar, onder andere een goed opstel over Rilke, niet diep geschokt als de avond tevoren door poëzie van gijzelaars, gevangenen en ter dood veroordeelden, maar genoegelijk beziggehouden als een genezende zieke. Waarom onderging ik dit trapsgewijze kouder worden als iets goeds, iets bevredigends, bijna als de ondemonstratieve demonstratie van een esthetische wet? O rijkdom van het bijna-bewuste, zou men met een variant op Leopold kunnen zeggen.

O dit, o dat, zegt Leopold voortdurend. Dit 'o' betekent: ik zie je, ik bezing je, ik ben over je ontdaan. Het is het lange haar, de lange jurk van de - overigens prachtige - retoriek, waar wel een centimeterdje af kan. Ik sprak niet over het gebed, waar het 'o Heer' of 'o God' eerbiediger is dan het zeggen van 'God' of 'Here'. Maar laten we overigens dat 'o' maar achterwege laten.

Het zal zaak zijn tegenover mezelf gereserveerd en héél voorzichtig te staan.

'k Zie nu de oplossing. Heb ik het sterven verdisconteerd en vraag ik me af: welk thema kan ik nu nog aan de orde stellen? Het antwoord luidt: *dit* thema: 'Aan mij is niets meer verloren'. Ik zoek mijn leven niet meer te behouden, maar geef het uit, als goed geld weliswaar, met een glimlach, een schraalte in de atmosfeer, iets wijs' en rijps, een buiging in de schouders en een hoekje zon in de ogen.

Het lijkt me nu heerlijk toe - en vanmorgen in de kerk heb ik erom gebeden - als God me later de ruimte en de stilte gaf om de rijpe vrucht van mijn leven te plukken. En dat bewust als 't kon. Het zou me met het leven verzoenen; niet meer als Holier zou ik zeggen: 'Wanneer komt er een dag, waarvan ik kan zeggen: dat is *mijn* dag' of betuigen dat die dag dan toch gekomen is, maar ik zou zeggen: 'Dit is uw tijd, dit is uw dag.'

Dat geluksgevoel iedere morgen, in de kou, als we goed hebben gerust, bewaard zijn gebleven, iets te eten hebben gehad, ons ondanks alle schraalte en gemis gezond gevoelen. Wat heeft gelukkig zijn weinig met stoffelijke omstandigheden te maken.

In het licht van Christus' definitieve komst is zijn eerste komst slechts een episode. Maar zonder kerstmis geen oordeelsdag.

In het bidden of God ons bewaren wil en alles wil geven wat we nodig hebben zit een onzuiver element, of liever in 't constateren dat God ons tot dusver heeft verhoord. Iets vleierigs en angstigs. Slaafse vrees, die niet past bij het kindschap. Overigens juist vanmorgen in de kerk gehoord dat het tot het kindschap behoort goede dingen te vragen aan de Vader. Maar dat element van slaafse angst deugt niet.

Het opkomen van goede gedachten als 't even rustig is. Ook in het leven der volkeren komt dit voor. In die 'momenten' ontstaat kunst. Uit die momenten wordt een cultuur gebouwd.

Wie een dichter als Leopold wil karakteriseren, moet een tijdlang innig met hem hebben verkeer. Hij is een beschouwelijk dichter, geen ogenblikdichter als Geerten Gossaert of Willem de Mérode. Vooral bij de laatste bracht het spontane 't onvolkomene mee. Leopold bereikt in zijn genre hier en daar het menselijk volkomene, maar na moeizame stijgingen en trainingstochten. Hij bemaalt zijn poëtisch rijksgedebiet, werpt dijken op, verhoogt moeizaam het niveau. Een talent als het zijne is uitstekend geschikt voor bewerkingen en vertalingen.

Kind van zijn tijd is hij in z'n voorliefde voor opsommingen, beschrijvingen en herhalingen; het subject staat passief, belangstellend en keurend tegenover het object. Het individu zit overgevoelig en vereenzaamd in z'n kamer of in de beschutte natuur, met om hem heen een wereld die door ontdekkingsreizen, veroveringen en techniek is komen open te liggen. 'Schoon en vreemd' zei Boutens van die wereld. Leopolds talent is muzikaal, méér dan van wie ook van de tachtigers. Groepering van abstracta, vast en fijn aangeven van subtiele overgangen, positie-veranderingen; het ordenen van massa's; vandaar de kosmische inslag - bij hem geen

mode-artikel als bij latere leerlingen - en de voorliefde voor abstracta, onbepaalde wijs, de -ingen en -heden, het spreken over zichzelf als van 'dezen'.

En als hij dit alles aanwijst, spreekt hij z'n kosmos toe en zegt 'o'. Ik ben ontroerd van uwentwege, betekent dit. - Als mens van de negentiende eeuw die ten einde liep, was hij geen 'Lebensbejager' zoals Vondel. Bovendien niet getrouwd. Zijn erotische gedichten zijn kuis en behoren tot zijn allerbeste. Soms komt de onvervalste liberaal om de hoek kijken, de lezer van de N.R.C.

Hij heeft de mogelijkheden van de Nederlandse taal op enkele punten uitgebreid, verfijnd en versterkt. Voorlopig blijft hij voor het hanteren van het Nederlands mijn leermeester, al zie ik hem duidelijk begrensd als mens, taaltechnicus, voeler en verbeelders.

Aardig is in de *Verpoozingen op letterkundig gebied* van Nicolaas Beets op te merken, hoe de *Losse opmerkingen en aantekeningen over Het populaire* veel interessanter zijn dan de uitgewerkte lezing. 'O rijkdom van het onvoltooide' zou Leopold zeggen. De schets, het fragment, het aforisme behoudt iets fris', omdat de grondvorm voor alle tijden en kunstrichtingen gelijk blijft. Ook aan de onderkieren kan men de tijd herkennen, maar men is er toch menselijker in.

Beets geeft in die losse opmerkingen toch wel eigen en goede gedachten. En een paar aardige citaten, vooral dit: 'Pour le peuple, il faut que tout coule de source.' Van wie is die uitspraak?

Dit alles op m'n knie geschreven. Het wordt wat ongemakkelijk en ik hou maar weer eens op.

Nog dit: de overwinning van de slaafse vrees ligt in de bede: 'Leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van de Boze.'

Ook dit nog vergeten. In Nietzsches trant, maar niet in zijn geest. Hebt ge een goede daad gedaan? Zend die onmiddellijk drie, vier goede daden achterna. De beste manier om je goede daden te vergeten is ze te verdrinken in een menigte andere.

Nog een aardige uitspraak van Beets (Verp. 2e druk bl. 15): 'Een vaste hand wordt slechts bij een onbekommerd gemoed gevonden.' Even verder, op bl. 37, zegt hij: 'Om namen geeft het (volk) niet, maar om physionomieën. Vele geschriften, redevoeringen, gedichten en liederen hebben daar den stempel niet van. Zij schijnen eerder het product

van een opvolging van mensen, dan van een bepaalden mensch; zij schijnen somtijds eerder uit een boek of boeken, dan uit een mensch geboren.' 'k Moest hierbij denken aan *Opwaartsche Wegen* en het gemis van ook maar enige weerklank bij het christelijk volk. Voor een nieuw tijdschrift moeten we, zoal geen koppen, dan toch 'gezichten' hebben.

Een laatste citaat voor vandaag: (bl. 51) 'Overal blijkt in den Friso, dat een degelijke en veelomvattende studie op den bodem en ten grondslag ligt. En wat zijn dichter weet, weet hij sinds zoo lang en zoo goed, dat het hem te midden van de scheppingen zijner verbeelding noch bekommert, noch aftrekt, noch met zelfbehagen vervult, maar dient.'

Nog even voor het naar bed gaan: Wanneer je verlangens op het gebied van studie, zelfverwerkelijking als kunstenaar enzovoort zo geheel anders zijn uitgekomen (*nooit* kan ik vergeten hoe ik als jongen van vijftien jaar tegenover het leven stond, vol verwachting, ernst, aandrift, bereidheid, ideeën, muziek, arbeidslust), dan is het geen wonder dat je je eigen oordeel gaat wantrouwen en eigenlijk niets meer voluit durft vragen of wensen. Moet ik nu God bidden om, als Hij mij iets in die richting vóór het eind van mijn leven gaat geven, Hij eerst een klaar en duidelijk verlangen, dat niet is weg te redeneren, in mij wekt? Of is de verrassing beter?

26 december 1944

Over het apodictische. Van sommige mensen 'neemt' het volk apodictische uitspraken, zonder alles voor klinkende munt aan te nemen, maar toch met waardering. Het apodictische is aanvaardbaar - al zijn de uitspraken het zelf niet - als het met zekere positieve kwaliteiten gepaard gaat. Voor het minst moet het wel de klank van waarachtige subjectiviteit, van echte subjectieve overtuiging hebben.

Ik moest eerst een deel van Europa bevrijd zien, voor ik dit dagboek weer ter hand kon nemen. Zo lang we ons op de volle zee van de oorlog bevonden en niets zagen dan water en lucht, was onze culturele positie te zwevend. Nu zien we de oever.

Naar alle zijden wil ik 'beantwoorden aan'. Van boeken leren, maar ook van mensen. Kunstenaar zijn, maar ook huisvader. Schrijven, maar ook onafhankelijk daarvan mijn brood verdienen. Thuis zitten, maar er ook op uit trekken.

Actief aan het letterkundig leven deelnemen, maar ook afstand bewaren. Handelen, maar ook denken. Kerkelijk meeleven, een ambt vervullen, maar meteen - min of meer onopgemerkt en vergeten, min of meer als in de droom - mijn weg in het kerkelijke vervolgen. Wat ik niet schijn te kunnen is de specialisatie bewust aanvaarden. Zo valt mijn leven in duizend stukjes uiteen; ik betreur het en toch kan ik niet anders.

In het wetenschappelijke blijf ik dilettant; in het artistieke intellectualist (naar men zegt); in de kerkeraad een tweederangsfiguur en in mijn dagelijks beroep een bruikbare en zelfstandig werkende ondergeschikte. En toch heb ik soms het gevoel: zo moest het, het kon niet anders; op een of andere manier - hoe weet ik niet - komt alles met het 'klimmen der jaren' meer en meer naar elkaar toe. Zo gecompliceerd, zo tegenstrijdig kunnen we niet zijn, of we moeten eens en ergens de top van de pyramide bereiken, waar alle vlakken samenkomen.

Hoe scherp, fijn en bevrijdend had ik dit willen zeggen en hoe banaal ziet het er, in vermoeienis geschreven, uit. Maar zijn we misschien in onze vermoeienis niet eerlijker, meer waar, nu onze gedachten te grof zijn voor eufemistiek? Dit is mijn leven, Heer, een kantoorbediende die zich bekommert om cultuur en kunst en zich daarvoor belachelijk meê verantwoordelijk voelt.

Indien men al te angstvallig wil styleren, schiet men vaak aan zijn doel voorbij; in een gesprek waarbij men zich onbekommerd uitspreekt, formuleert men soms niet alleen scherp en juist, maar ook met dat ondefinieerbare, populaire element, dat aan gevleugelde woorden het aanzijn geeft.

28 december 1944

Vannacht gedroomd van een schilderij in een ruime kapperswinkel, vrij hoog opgehangen en een beetje vooroverhellend. Het stelde voor een je sterk aankijkende man, een plooi onder de kin van spanning, de hand aan een soort kleine houten pyramide op een tafeltje vóór hem. Het onderschrift luidde ongeveer:

Rotterdammers, ge bezint u niet vlug
op de kracht van het woord poëzie.
Het stuit op uzelf terug.

Het portret was uitgevoerd enigszins in de stijl van Karel van Veen. 't Gezicht van de man, hoewel zonder bril, toonde enige overeenkomst met het mijne. De pyramide zou mijn leven kunnen voorstellen.

Als het formaat en de typografie meewerken, kunnen ouderwetse boeken een - noodzakelijke - afwisseling, ja een verkwikking zijn.

29 december 1944

'Wie wil weten moet veel vergeten', schreef ik in een aantekenboekje een goede twintig jaar geleden. Het is me maar al te goed gelukt. Bij het herlezen van 't dagboek van Hebbel na vier jaar - hoe weinig herinner ik me ervan! En van Ricarda Huch's boek over de romantiek? En toch houd ik aan die regel vast. Een sliblaag heeft al die lectuur toch achtergelaten. Jammer voor studerenden: op z'n sliblaag kan men niet geëxamineerd worden!

Verskil in wijze van lezen vroeger en nu: toén - op kwantum, op volume van kennis uit; lezen en studeren was ontdekking en verovering. Nu is het om 't even wat ik aanpak; in ieder boek lees ik 'het' boek. Iedere uitspraak, elke spreuk is een weg naar het midden.

Citaten uit Friedrich Hebbel, *Durch Irren zum Glück* (B. Behrs Verlag, Berlin 1907).

- pag. 16: 'Ich halte es für die grösste Pflicht eines Menschen, der überhaupt schreibt, dass er Materialien zu seiner Biographie liefere.'
- pag. 20: 'Wirf nicht immer weg, was du verwirfst. Bist du was, so hängt all dein Tüchtiges oft mit Deinem Fehler zusammen, wie der Baum mit seinem Erdreich.'
- pag. 25: 'Die Noth stumpft die Fühlfäden des inneren Menschen nicht ab, sondern verfeinert.'
- pag. 32: 'Wiederholen alter Lektüre ist der sicherste Probiereisen gewonnener weiterer Bildung.'
- pag. 36: 'Niemand schreibt, der nicht seine Selbstbiographie schreibe, und dann am besten, wenn er am wenigsten darum weiss.'

31 december 1944

Hebbel a.w. pag. 167: 'Das Volk hat immer Phantasie, die "Gebildeten" haben bloss Langeweile.'

pag. 186: 'Elephant ... ein Thier, wie ein ödes Haus, in dem die Fenster bis auf ein kleines, hinterdrein erst gebohrtes Loch vergessen sind.'

Het element van resignatie, van inzicht in zijn eindigheid, van berusten in de nimmer wijkende ontoereikendheid van zijn weten, speciaal op die gebieden die voor een schrijver van betekenis zijn, komt op mijn leeftijd aan de *rust* bij het lezen ten goede.

Hebbel a.w. pag. 198: 'Monologe im Drama sind nur dann statthaft, wenn im Individuum der Dualismus hervor tritt, so dass die zwei Personen, die sonst immer zugleich auf der Bühne seyn sollen, in seiner Brust ihr Wesen zu treiben scheinen.'

Belangrijk voor de monologen in de *Faust* ('zwei Seelen, ach, wohnen in meiner Brust'), maar ook voor Van Eerbeeks eigenaardigheden.

Hebbel a.w. pag. 223: 'Schüttle Alles ab, was Dich in Deiner Entwicklunghemmt, und wenn's auch ein Mensch wäre, der Dich liebt, denn was Dich vernichtet, kann keinen Andern fördern.'

1 januari 1945

Tegenover zulk een uitspraak voelt men zich als christen in een diametrale positie. Duidelijk is in dit dagboek te vervolgen de ontwikkelingslijn van een man, die de genade van het dichterschap kent, maar niet méér. Zijn hoogste wijsheid is het ontdekken van, en zich voegen naar de immanente logica van zulk een levenshouding, maar de nu en dan in- en uitbrekende demonie bewijst, dat hij zelf in zijn duistere - eigenlijk heldere en meest ware - ogenblikken heeft beseft, dat zijn weg naar de dood voerde.

De nu volgende opmerking staat los van de vorige. Er zijn dingen die men alleen in en met zijn leven kan uitdrukken, maar niet in de kunst.

'k Zou graag gedichten willen schrijven, maar zou dan

veel kwetsbaarder moeten zijn. Dat ben ik toch liever niet. Primair is mijn behoefte aan geestelijke vastheid, continuïteit, evenwicht. Daaruit te worden gestoten en het dan te hervinden, kan een sterk genot zijn (genot asjeblijft niet in hedonistische zin te nemen, het is iets veel diepers), maar vreselijk is het speelbal te wezen.

Welk een dun en schraal genoegen, je op een bepaald punt aan een ander superieur te voelen.

Veel staat niet in dit dagboek, kàn er ook niet instaan, wat toch in mijn leven en voor mijn leven in 't afgelopen jaar van groot belang is geweest. Zo de gesprekken en het samen bidden met Willy van Bruinisse (schuilnaam van een Joods meisje, sinds augustus 1944 bij ons ondergedoken), het komen tot geloof van Gerrit Markestein en de wekelijkse bezoeken namens de kerk aan die Roomse zeemansvrouw in de Geuzenlaan. Het zorgvuldigste optekenen - en onder hoeveel afleiding en deining moeten deze regels worden geschreven - is nog maar een gebrekkig seinen.

Hebbel had een scherp, vroegrijp en vast oordeel in kunstzaken. Zo wat hij in het aangehaalde werk zegt over Byron op bladzijde 225:

‘Der Dichter that nicht, wie es die grössten aller Zeiten gethan haben, mit jeder Production eine Lebens- und Bildungsstufe ab, um dann eine höhere zu erklimmen und diese abermals auszusprechen’ ... enzovoort.

Dat ‘stufenweise’ produceren heeft mij, sinds het leren kennen van Beethovens simfonieën en Wagners muziekdrama's, altijd het enig juiste en begerenswaardige toegeleken.

Gisteren in de kerk gezongen psalm 89 : 19, waarin de regel voorkomt: ‘Wie leeft er die den slaap des doods niet eens zal slapen?’ Veel gedacht aan mijn vader, die dit op zijn ziekbed meer dan eens zong. Ik was toen een jaar of twaalf. Hoe weinig dingen zijn er nodig je een onuitwisbare indruk mee te geven, want gaat er wel een dag voorbij dat ik niet aan hem denk? Hij stierf in 1908. Weinig weet ik van hem, maar dat weinige is iets van mezelf geworden. De slotpsalm van de dienst, 89 : 8, kon ik niet ten einde brengen. De grens viel bijna weg.

Soms moeten in de stijl de touwtjes strak worden aangetrokken, soms moeten ze wat worden gevierd. Het 'zeer goede' - zou Van Deyssel zeggen - is op beide manieren te bereiken. In de novelle *De twee voorzeggingsen*, opgenomen in de bundel *Kostgangers Gods* en op vele plaatsen in *Eldert Holier* ben ik in de stylering tot het uiterste gegaan. *Koningskinderen*, mijn muziekrecensies in *De Standaard* en *Het oud vertrouwen* met de alternatieve titel *Het dragende land* (niet in boekvorm verschenen) heb ik in die min of meer 'gevierde' stijl geschreven. De stijl van *Mijn vader, mijn vader ...* beweegt zich ergens in het midden, evenals dit dagboek. Een feit is dat men bij het losser geschreven proza altijd het gevoel heeft: het had scherper gekund en gemoeten. En het scherp geformuleerde vin je te stijf. Van het experiment komt men nooit geheel af.

Het zuiver beschrijven wat men ziet is in de literatuur fout. Bij de beschrijvingen van zonsondergangen enzovoort in Hebbels dagboek zie ik meestal nagenoeg niets. Er moet een vergelijking bij komen, een beeld. Van Eerbeek vergelijkt ergens in zijn *Verhalen* een avondlucht met een bakkersoven. Dat zegt wat en daarbij ziet men, wonderlijk genoeg, niet de bakkersoven, maar de avondlucht.

Al dit gedachten-opschrijven kan de placenta mee helpen vormen, waaruit straks een nieuw boek wordt gevoed.

Waarom schrijf ik in dit dagboek weinig of niets over vrouw en kinderen of over vrienden? Niet alleen omdat ze in mijn onmiddellijke nabijheid zijn en ik mij ook in dit bijhouden van een dagboek niet van hen kan en wil verwijderen, maar vermoedelijk om dezelfde reden als waarom er een wand is tussen mij en de lyriek.

Hebbel a.w. pag. 236: 'Was nur dem Meister der Kunst begreiflich ist: die Nothwendigkeit, das Wesentlichste oft ganz beiläufig zu sagen, um den schönen Schein der Freiheit nicht aufzuheben?'

pag. 237: 'Grosse Gedanken können nicht einfach genug ausgesprochen werden, denn die Poesie hängt nie vom Bildertand ab, aber kleine verlangen Putz.'

Dat men zoiets opnieuw moest ontdekken! Het moet toch te allen tijde en onder alle omstandigheden vanzelf spreken! Hoe onnatuurlijk zijn we geworden!

Mijn hand vraagt naar een stalen pen als deze; een vulpen past bij mijn hand evenmin als het zakenleven bij mijn aanleg. Met de fijne vulpen die ik al jaren gebruik en die voor een vrouw zou kunnen zijn, schrijf ik nooit zonder een onvrijwillige bedremmeldheid en onzekerheid, behalve wanneer ik heel veel schrijf (manuscript *Het oud vertrouwen*). Ik houd niet van druk bij het schrijven: het mechanisch proces moet een minimum aan inspanning en aandacht vragen. Een buigzame stalen pen heeft karakter, de gouden pen nivelleert. Zo gaat het mij althans.

Ongeveer twintig jaar geleden greep me zeer aan een passage uit een gedicht van Tagore, getiteld De bode naar ik me meen te herinneren, een passage die ongeveer zó luidt (een kind spreekt): 'Zeg Hem dat ik zijn bode zijn wil, op alle wegen, altijd tot zijn dienst.' Ook nu weer raken deze woorden m'n diepste ziel. Het geluk van God te dienen. Geluk is datgene bewust doen waartoe men geschapen is. Hoe ver zijn we afgedwaald dat we dit weer moeten ontdekken!

10 januari 1945

Overige citaten uit Hebbels dagboek. De lezer zal dit overschrijven uit een boek willen begrijpen tegen de achtergrond van honger, koude, duisternis en gevaar, factoren die het leven reduceren tot een bestaansminimum. Aanhalingstekens blijven hier achterwege.

- pag. 241: Das Kleid weis't dem Menschen überall seine Stelle an, und bei denen oft am ersten, die es am schärfsten bestreiten.
- pag. 248: ... zu meinen Gedanken komme ich am Bequemsten durch's Sprechen.
- pag. 257: Der tiefe Mensch *arbeitet* in Gesellschaft, genießt in der Einsamkeit.
- pag. 262: Für wen das von der Geschichte abweichende histor(ische) Drama eine Sünde an der Geschichte ist, für den muss auch der Tisch eine Sünde am Baum seyn.
- pag. 266: Das Nothwendige bringen, aber in der Form des Zufälligen: das ist das ganze Geheimniss des dramatischen Styls.
- pag. 274: Die Darstellung tödtet das Darzustellende, zunächst im Darsteller selbst.
- pag. 297: Titi sagt: Titi will dies oder das! Casar spricht

- pag. 302: ebenso, mit gleicher Objectivität. Die Enden der Menschheit!
1ste Stufe künstlerischer Wirkung: es kann so seyn!
2te Stufe künstlerischer Wirkung: es ist!
3te Stufe künstlerischer Wirkung: es muss so seyn!
- pag. 306: Was im Genius die Intuition, das ist bei der Masse der Instinct.
In der Kunst belehrt das Kind den Vater, das Werk den Meister.
- pag. 314: Die ware Poesie sucht das Ausserordentliche geöhnlich
darzustellen, die falsche das Gewöhnliche ausserordentlich.
- pag. 323: Der Greis nimmt, indem er geniesst, gewiss auch immer schon
Abschied von den Dingen. Ich bin kein Greis, aber ich ertappe
mich oft schon auf ähnlichen Empfindungen.
- pag. 325: ...ich wirke lieber durch meine Persönlichkeit, wie durch die Werke.
- pag. 326: (Die grosse Menge) ist der Dichter in der Abspannung, den Alles
zu blass oder zu grell erscheint.
- pag. 333: Er (Uechritz) ist ein wahrhaft gebildeter Mensch und macht Tieck,
in dessen Umgang er reife, vielleicht mehr Ehre, als seine
sämtlichen Werke.
- pag. 341: Man kann sich auf's Dichten so wenig vorbereiten, wie auf's
Träumen.
- pag. 355: Der Jüngling fordert vom Tag, dass er etwas bringt; der Mann ist
zufrieden, wenn er nur nichts nimmt.
Wie man durch Blank-Feilen ein Stück Erz vermindern, ja, wenn
man gar nicht aufhört, in Staub verwandeln kann, so kann man
auch den Verstand durch 'Bilden' vernichten.
- pag. 380: Grosse Talente sind grosse Natur-Erscheinungen, wie alle anderen.
Ein Trauerspiel von Shakespeare, eine Symphonie von Beethoven
und ein Gewitter beruhen auf den nämlichen Grundbedingungen.
- pag. 396: Napoleon sagt: Es ist einerlei, *wofür* der Jüngling sich begeistert,
wenn er sich nur begeistert!
- pag. 400: Die Jugend ist unbestechlich; sie ruft nicht Hurrah! wenn sie nichts
empfindet.

'A Psalm of Life' 1945: Looft God met een lege maag.

De middelmatigheid is voor het genie niet zonder gevaar:

zij kan de werking der genialiteit onder bepaalde omstandigheden doden.

Geen enkele spelling bevredigt me; het beste zou misschien geweest zijn indien men *De Vries en Te Winkel* had gehandhaafd. Dan was er tenminste continuïteit geweest; nu zijn mijn publicaties in drie verschillende spellingen: *De Vries en Te Winkel*, idem zonder buigings-n en *Marchant*.

Ik heb een hekel aan archaïsmen, maar in mijn persoonlijk - en ook enigszins in mijn huiselijk en publiek gebed, ben ik niet los van de traditionele kerktaal uit mijn jeugd. In mijn persoonlijk, meest intiem gebed sta ik wellicht het meest onder de invloed van die - en dus ook van mijn eigen traditie.

Nu en dan heb ik het idee: ik heb 't verknoeid, ook dit dagboek weer; ik moet opnieuw beginnen. Heel sterk gevoel ik op dat ogenblik weer aan het begin van een nieuwe periode te staan. Dan komt het probleem van mijn vorming en mijn toerusting weer op mij af. Veel is al onmogelijk geworden. Het Europa van voor de oorlog zal ik bij eventuele reizen niet meer terugvinden. Mijn leven lijkt wel het middelpunt van een stervormige scheur in de ruit te zijn.

11 januari 1945

Jeugd en literatuur. Dit artikel is geschreven na een bezoek van Thijs Booy met enkele jonge vrienden, min of meer voor latere publicatie.

Jeugd en literatuur, en niet: jeugd en lectuur, want lectuur, dat zijn de boeken en literatuur is meer, veel meer dan wat in de boeken staat. Schrijven over jeugd en boeken zou aan de kern van de verhouding tussen jeugd en literatuur voorbijgaan en het onderwerp op dood spoor brengen. Niet alsof op zichzelf het onderwerp: jeugd en lectuur niet belangrijk, zelfs actueel zou zijn. Maar hier komen we op het terrein van de pedagogiek. Literatuur moet eerst niet maar een dood begrip, doch een levende werkelijkheid voor ons worden. We moeten het woord literatuur eerst welbewust stukslaan. Wie is een dichter? De man die verzen heeft geschreven. Wie zijn de dichters? Zij die als zodanig te boek staan. Maar: 'Many are poets, who have never penn'd'. Waren zij geen dichters, behoorden ze niet tot de literatuur in die bredere

zin, in die vollere omvang die het woord literatuur in zijn gangbare betekenis uiteendrukt? En geldt zelfs niet van de gerenommeerde poëten, dat veel, misschien wel het belangrijkste, on gezegd bleef?

'Ik scheidde; onverstand was allerwegen,
Van al mijn parels werd niet één geregen.
De dwazen! honderd dingen, nooit beseft
en nooit bereikt, zijn in mij doodgezwegen.'
(J.H. Leopold)

Wie kan, ten overstaan van zulk een klacht, volhouden dat alleen een min of meer toevallige verzameling van werken eventueel op de naam literatuur aanspraak maakt? Moeten we er niet toe rekenen die gehele prachtig-vlammende protuberans van het onuitgesprokene, zelfs om wat de dichters, ja de grootsten onder hen, niet vermochten uit te spreken of in bitterheid hebben weerhouden?

Maar wat hebben we eraan? Het is nu eenmaal niet ter tafel. Het is ongrijpbaar, ja zelfs veelszins, men vergeve het lelijke woord, onvoorstelbaar. Ongrijpbaar, onvoorstelbaar, ja, als het ons te doen is om het product en niet om de kracht; om wat toevallig van de oogst gered is, maar niet om de vruchtbare akker.

Literatuur is maar niet wat in de boeken staat, literatuur is een vorm van leven. Zij is de beeldende, taalscheppende kracht van het gemoedsleven; zij is de spraak van het hart. Als we tot de literatuur, tot het begrip literatuur alleen rekenen de som van haar producten, snijden we de bloem van de wortel. Bepaling van het begrip literatuur eist, dat men rekening houdt met haar bron, maar ook met haar toekomst. Zij heeft, men vergeve het versleten en veelszins onsympathieke woord, een dynamisch karakter. Ze *moet voort*. Iedere beschaving, ieder volk, iedere generatie vraagt en dringt naar een eigen literatuur. 'Als ik eraan ga denken kunst te maken, blaas ik eerst de literatuur van de vorige generatie van mijn schrijftafel', zei de jonge Van Deyssel. Wat hij wegblies waren hoogstens zekere vederlichte producten; gewogen en te licht bevonden, voor kunst uitgegeven uitingen. Hij moest blazen om een blank en glanzend vlak te krijgen. Zo eerst zag hij weer de literatuur en wat hij van haar wilde. Een sterke taal-willer, zo noemde hij zichzelf. Van Deyssel, de jonge Van Deyssel althans, is een klassiek voorbeeld van een literatuur-vernieuwer, van de man die in-

ziet (hoe zwak is dit woord), die gevoelt, die bezeten is van de overtuiging, dat een nieuwe generatie een nieuwe literatuur behoeft, omdat zij een nieuwe literatuur in zich hééft.

Is het toevallig of opzettelijk, dat we hier weer letten op de *jonge Van Deysse*?

Laten we niet langer in het algemeen blijven spreken, maar de situatie waarin we verkeren, bezien. Nederland is in oorlog. Nederland zal herrijzen. Best. Maar wil dit herrijzen waarachtig zijn, dan zal het tot een *geestelijk* réveil moeten komen. Stoffelijke welvaart is niets waard, ja ten ondergang gedoemd, als ze niet opkomt uit een positieve, cultuurscheppende geest. Geen mens, maar ook geen volk, zal leven bij brood alleen. Deze ijzeren wet staat geschreven boven elk streven naar verhoging van het levenspeil.

Hoe zal met name de literatuur zich na de oorlog kunnen vernieuwen? Nieuw Nederland zal geen nieuwe literatuur krijgen, indien ze die niet reeds *in zich heeft*. Wat we na de oorlog nodig hebben is een literatuur, waarin het nieuwe levensgevoel zich uitsprekt, dat nu reeds in de besten van ons bezig is te ontstaan, dat reeds een enkele maal onder de spanning van een dreigende of zekere dood in cel of kamp hijgend is uitgestoten of wonderlijk-rustig tot lied is geworden, maar dat door niemand, en nu zeker niet, en gelukkig niet, kan worden omschreven, want elke omschrijving is afstand nemen en elk afstand nemen doodt.

Van wie mag het uitspreken van dit levensgevoel het meest worden verwacht? Van wie er het innigst aan deel hebben. Zijn dat de ouderen? O, ze staan er niet buiten, ze hebben het wel, ze zijn de brugbouwers, steeds omziende naar het verleden, naar de tijd dat ze zelf jong waren en het levensgevoel van een nieuwe generatie, hùn generatie, in zich droegen. Zij zullen herkennen, ongetwijfeld; ze zullen keuren, vergelijken, uitleggen, begrijpen. Maar de echte dragers van het na-oorlogse levensgevoel zijn zij die in de oorlog zijn gevormd, tot man of vrouw zijn gerijpt. Het is de jeugd.

Maar wie mogen hier tot die dragers van het na-oorlogse levensgevoel worden gerekend? *Zij, die zich voor hun generatie verantwoordelijk gevoelen*. Dat zijn de geroepenen, de leiders, de sprekers, schrijvers en dichters; in hen dringt de literatuur des harten naar de literatuur van het gesproken, geschreven en gedrukte woord.

Moet dat zo diep worden bezien? Is het niet voldoende de oorlog te beschouwen als een immense voorraad onder-

werpen en stoffen voor gedichten, novellen, romans en drama's? Ja, maar wàt speurt men in al dit gebeuren? Zinloze verschrikking, bestialiteit, woeste zelfzucht hier en verwonderlijke opofferingsgezindheid daar? Hieruit zal geen literatuur ontstaan als dat levensgevoel geen levensaanvaarding insluit; als er niet een ideaal is, een overtuiging die goed en slecht durft noemen, die durft prijzen en veroordelen; als er geen geloof is.

Geen literatuur is zo decadent, of er is een toon van verzoening in. Ontgoocheling, ontaarding, pessimisme alléén kan geen literatuur voortbrengen. Het is de regenererende kracht die God in het mensenleven legt, die weer na oordelen en gerichten bezielt tot idealen. Zolang de wereld bestaat zal die regeneratie, op goede of valse basis, doorgaan. God laat tot het einde toe zijn zon schijnen over bozen en goeden en Hij regent over rechtvaardigen en onrechtvaardigen.

God gaat daarbij heel eenvoudig en natuurlijk te werk. Er komt voortdurend nieuw, fris bloed. Het is de jeugd.

De jeugd en de literatuur. Zeker, de jeugd heeft deel aan dat nieuwe, leven-aanvaardende en leven-keurende gevoel, maar wordt dat niet maar in *enkelen* tot spraak? En zijn het van die enkelen niet maar enkele uitverkorenen, die zo bewerktuigd zijn dat ze van dat gevoel, van die gevoelens literaire kunst kunnen maken?

In zekere zin ja; in zekere zin neen. Waar gevoelens leven, worden zij tot spraak. Geen dichter spreekt uit zichzelf alleen; wie het probeerde, stierf af. Hoe sterker de saamhorigheid tussen individu en gemeenschap beseft wordt, des te meer kans is erop dat de spreker, de schrijver, de dichter de mond van zijn generatie wordt. Eén mond, maar de gehele mens, lichamenlijk-geestelijk, spreekt er door.

Jeugd van Nederland: de literatuur van uw generatie is *uw zaak*. Het is niet maar een aangelegenheid van dode auteurs, ouderwetse boeken, examenopgaven, boekenlijstjes, parafrases van gedichten. Hier is iets aan de hand waarmee ge te maken hebt. Ze is er nog niet, de literatuur van na de oorlog en toch, ze is er wel. In *u* leeft ze. Gij helpt ze maken, in uw leven, door uw leven, door uw levenshouding. Ze zal niet beter kunnen zijn dan gij zijt. Wees dan een goede literatuur waard; heb geloof, aanvaard het leven, om Gods wil, om Christus' wil.

We hebben goede dingen van de tachtiger beweging gezien; zal er wel in Holland een culturele vernieuwing kunnen komen die niet daarop teruggrijpt en zichzelf daarin her-

kent? Maar de tachtigers hebben ook wel verkeerd gedaan: ze hebben de kunstenaar van zijn volk vervreemd. Ze hebben er een wezen van willen maken dat enkel mond, enkel oog en enkel hand was. Ze werden 'raar en eenzellig' (de uitdrukking is van Van Deyssel). En Marsman na hem klaagde:

Volk, ik ga zinken als mijn lied niet klinkt;
 ik moet verdrogen als gij mij niet drinkt;
 verzwelg mij, smee ik - maar zij drinken niet;
 wees mijn klankbodem, maar zij klinken niet.

Het was te laat, en te vroeg misschien. Wellicht is de oorlog nodig geweest om de ogen te openen voor de ontstellende verwoesting die de individualistische houding in leven en kunst heeft aangericht. Maar als we dan over eenheid en saamhorigheid spreken, bedoelen we een waarachtige eenheid en een waarachtige saamhorigheid, geen product van propaganda en volksdressuur, nog minder een mystiek geloofsartikel dat zich grondt op niets dan op bloed en bodem. De jonge mens begrijpt de oude mens niet, totdat hij zelf ouder wordt en gaat onderscheiden. Zo behoren we voor de boeken, voor de literatuur als lectuur, als verzameling van leesbaarheden, wat de jeugd betreft niet bang te zijn. Als zij intensief geïnteresseerd is bij de literatuur van haar eigen generatie, komt er vanzelf een moment waarop ze spontaan gaat zien hoe de oude heren het er hebben afgebracht. Ze waren nog zo gek niet. Gelukkig dan als de school hier een algemene notie heeft bijgebracht; hoe meer men van de literatuur als lectuur weet, des te beter. Hoe zuinig is de man wiens vader vroeg stierf op de spaarzaamelijke herinneringen, die het beeld vasthouden. Hoe vol betekenis wordt iedere trek, elke kleine gebeurtenis! Maar de man die zijn vader lang en intiem gekend heeft, draagt de herinnering daaraan bij zich als een schat.

De literatuur van na de oorlog zal nieuw zijn, maar niets nieuws. Evenals de generatie van na de oorlog een nieuwe generatie zal zijn, maar niet een 'noch nie dagewesene'. Ze zal een vorige, of een voor-vorige, of een lang gestorven generatie en een reeds lang dode literatuur (al was het maar de Griekse) ontdekken en er zich in herkennen. In die herkenning zal ze tot rust komen.

Als 't God belieft kan het een mooi schouwspel worden. Het hangt ervan af of Hij mensen roepen zal. Hij doet het reeds. In ieder die zich voor zijn generatie verantwoordelijk

voelt, leeft daarvan iets. Er is meer op de wereld dan literatuur, maar een wereld zonder literatuur is geen wereld. Jeugd van Nederland, in u leeft de literatuur van morgen. Gij draagt haar - als ge u door God gedragen weet.

Cultuur is niet een eeuwig bloeien op ruïnes. Eens wordt alle menselijke cultuur ruïne. Christus komt terug; we leven in de grote, de definitieve adventstijd. Misschien is het 'hoe' van ons gedrag ten aanzien van de cultuur belangrijker dan het 'wat'. Maar zeker is dat we moeten werken zolang het dag is; de nacht komt, waarin niemand werken kan.

14 januari 1945

Ook vroeger heb ik wel gebeden of God me voor de kunst wilde vrijmaken, maar niet met die stelligheid van nu. Het lijkt mij, naar menselijke maatstaf gemeten, de enig blijvende oplossing. Veel zou dan verklaard en 'verklaard' (verklärt) zijn. Hoe bitter zou het wezen vrij te worden bij verval van krachten! Als dit gebed niet verhoord wordt, zal het moeilijk zijn te berusten, blijmoedig te blijven en niet te verzuren.

Men moet er maar niet te veel over denken, hoe de literatuur er had kunnen uitzien zonder het classicistisch bederf. Hoeveel minder verveling en hoeveel meer fris leven! 'In niet één zijner scheppingen heeft Vondel het keurslijf van het bastaardclassicisme te enemaal afgelegd' (Busken Huet).

Erasmus en Boileau hadden de mond van een bibliofiel, schreef ik enige jaren geleden. Nu zie ik dat ook Busken Huet die typische bibliofielenmond heeft gehad. Altijd wat breed, altijd wat dun, met bochtjes van ironie en fijn gevoel; een mond, uitgerekt en dun geworden door veel, enigszins *dédaigneus* lezen in een behagelijk milieu. Ik lees in Gerben Colmjon, *Conrad Busken Huet* (N.V. Uitgevers-Maatschappij 'Oceanus', Den Haag 1944), op

pag. 128 '... De Genestet, met wien Huet een wandeling in den Haarlemmer Hout maakte kort voor diens dood, waarbij de jonge man hem verklaarde dat hij graag met een andere dichtkunst zou komen, meer realistisch ingesteld en die menigeen hem euvel zou duiden.'

Hier een weerhouden van de meest ware, persoonlijke lyriek ... bij een dichter! Weerhoudt *mij* een onoverwinnelijk instinct tot geestelijk zelfbehoud, De Genestet weerhield blijkbaar vrees voor de publieke opinie. Maar waarom die

verzen dan niet in het geheim geschreven? Hij was toch dichter?

pag. 142 '... Busken Huet blijft de grote, onderlegde en intelligente causeur van onze negentiende eeuw.'

Man van de wereld, bibliofiel en causeur, het hoort bij elkaar. Een christen is te diep om anders dan in het voorbijgaan en onopzettelijk een causeur te zijn. Het causeurschap benijd ik Huet niet. Wel zijn vorming, belesenheid en kennis, het apparaat waarmee hij werkte.

Hoe gemakkelijk glijdt men in de droom over moeilijkheden bij schrijven, dichten of musiceren heen! Wordt men wakker en probeert men te reconstrueren, dan merkt men waar het haperde. Toch zit hier een les in voor het bewuste scheppen.

Colmjon a.w. pag. 59: '... een verdienste van Cats was dat hij zich niet anders voor deed dan hij was.'

Dat is nu net wat ik in het door mij bereikte stadium óók wil. De leemten in mijn kennis en ontwikkeling zijn enorm: ik ben niet alleen niet academisch gevormd, maar spreek geen enkele vreemde taal vloeiend, ben volmaakt onbereid, ben niet eens een groot lezer, verkeer niet in kringen die in intellectueel of ander opzicht 'aanzienlijk' zijn (of onderschat ik mijn vrienden?), ben te oud om het stuk leven dat achter mij ligt, over te doen of te verloochenen; leef bovendien in een geteisterde wereld, op 't ogenblik zelfs nog in een door hongersnood bedreigde stad onder vreemde bezetting, zonder zekerheid of garantie dat we de bevrijding zullen be- of overleven. Dàn ben ik te veel muzikmens om van de literatuur een specialiteit te maken; te hongerig naar literair leven om volkomen melomaan te zijn; als schrijver te geïnteresseerd voor de problemen van vormgeving om naïef verteller te kunnen wezen; te veel romancier toch weer om op te kunnen gaan in het essay. Als kantoorman te veel kunstenaar; als kunstenaar te veel huisvader. Ik ben het punt waar de scheuren in de ruit elkaar kruisen. Is er wel een andere oplossing voor mij dan naar niets meer te streven dan het 'mijzelf niet anders voordoen dan ik ben', op papier en in gezelschap?

Wie zelf schrijft, leest andere dingen of leest de dingen anders dan wie niet schrijft. Wie zelf schrijft wil 'blik vangen', in een letterlijke en gunstige betekenis. Maar mag

men zich daarbij geheel door zijn instinct, en in zekere zin ook door het toeval laten leiden? Waar is de levende grenslijn? Is eigenlijk niet het hele leven een zoeken naar zulke levende lijnen?

Colmjon a.w. pag. 61. Iets doen, met iets nieuws komen 'zonder dat deze opzet eerst als een theorie is gelanceerd'.

Bekend citaat van Voltaire: 'Vous trouvez que je m'explique assez clairement; je suis comme les petits ruisseaux, ils sont clairs parce qu'ils sont peu profonds.'

Colmjon a.w. pag. 94: 'Als een goed essayist bewaart Huet het pro voor het einde.'
pag. 115: Huet ... 'niet de beste roman-auteur, doch de voortreffelijkste stylist en de man met den meesten geest. ... De beste Nederlandse penvoerder van dezen tijd.'

Helder, schraal, blij, licht, taai, onbevangen en natuurlijk zijn.

'Abide with me'. Onverbreekelijke eenheid van tekst en melodie. Iets scherp snijdt door tot in je binnenste. Een geconcentreerde, scherpe 'geur', die ik ook 'ruik' aan de beste andere methodistische liederen die Engeland en Amerika schiepen.

Colmjon schrijft in zijn boek over Busken Huet over een soms opduikend pathologisch element in diens kritiek. Ik moet hierbij denken aan kritieken van mevrouw Hendrika Kuyper-Van Oordt in *De Heraut*, bijvoorbeeld aan die over *Adat* van mevrouw Boldingh-Goemans en van *Mientje* van Agni van der Torre, ook aan mijn eigen kritiek op *Schoonheid en schijn* van Sevensma in het Zondagsblad van *De Rotterdammer*. Veelszins pathologische kritiek.

'Les très riches heures du Duc de Berry.' Het *gehele leven* in schoonheid dopen of omtoveren. Mijn eigen ideaal van kunst; onderwerp van *Eldert Holier* en, in rustiger vorm, van een nieuwe roman?

De negentiende-eeuwse letterkundigen uit de liberale periode waren doorgaans mensen uit de betere standen. In de twintigste eeuw meer verburgerlijkt.

De lectuur van onze eigen gereformeerde theologen en

geleerden trekt mij aan om de stof en de inhoud, maar stoot me af om de stijl; de afstotelijke werking wint het doorgaans van de aantrekkelijke. Ook de nasmaak is slecht. Bavinck maakt enigszins een uitzondering, maar niet geheel.

20 januari 1945

Telkens als ik een boek van of over literatuur opneem, weer die heerlijke, rust-gevende ontdekking, dat ik in dit stadium van mijn leven van elk punt uit naar de kern kan doorstoten.

Gelezen *De kritische reis* van P.H. Ritter Jr. Een enigszins beklemmende, bijna beschamende gewaarwording: de ene leerling van Van Deyssel komt de andere tegen. Gelukkig, we zijn geen van beiden epigoon; Ritter is daartoe, ofschoon in leeftijd dichter bij Thijm staande, te veel werkelijkheidsmens, te geestelijk bereisd en ik sta in de tijd te ver van Van Deyssel af. Maar ik schaam mij niet voornamelijk van hem te hebben geleerd wat literatuur en wat schrijven is. En niemand kan die plaats, ook nu nog niet, innemen. Een onomkoopbare estheet.

Dichters als Reddingius, Bloem enzovoort. Men bemerkt op een bepaald ogenblik dat men 'niet aan hen gedacht heeft'. Om dergelijke figuren (en aan hoeveel denk ik ook op dit ogenblik nog niet) weeft zich stil en snel een vriendelijke vergetelheid. Ze sterven literair een zachte dood.

Dit oordeel over Bloem heb ik later moeten herzien!

Van Deyssel kent mij niet en weet niet hoe ik over hem denk en wat ik aan hem heb. Zo zou ook ik ergens een toegewijd lezer kunnen hebben, een leerling, waarvan ik niet weet. Laat ik voor zulke mogelijke lezers en leerlingen blijven denken en schrijven.

Voor Van Deyssel, zegt Ritter, is het fragmentarisme een systeem. De hoedanigheid van het werk is voor hem alles, de omvang is bijkomstig. Hier is de leerling (C.R.) wel heel anders dan de hooggeschatte meester! Als kind had ik al de gedachte: van al die moppen in de kranten over boosaardige vriendinnen, fuivende studenten, schoonmoeders enzovoort zou men een humoristische roman kunnen samenstellen, als men maar wist hoe ze in elkaar te passen! Ik kan een fragment alleen maar waarderen door me te verbeelden dat het

geheel bestáát en ik maar toevalligerwijze van een uitgescheurde bladzijde of een citaat kennis neem. Zo heb ik ook altijd van een dichtbundel, waarvan enkele citaten gegeven worden, een veel monumentaler voorstelling dan waaraan de werkelijke bundel bij eigen lezing blijkt te beantwoorden. In de kunst zoek ik naar synthese en alzijdigheid, trouwens ook in het leven. Ik kan 'geen schaap verloren geven'. De grondhouding is bij mij dus tegenovergesteld aan die bij Van Deyssel. De eerlijkheid en consequentie aan zijn grondhouding is bij Thijm bewonderenswaardig; zijn volstrekte toewijding aan de kwaliteit een blijvende prikkel voor het literair geweten. Hij is het tegendeel van een 'Streber', evenals Leopold. Maar het leven heeft zich aan zijn grondhouding gewroken, evenals het zich aan de mijne wreekt. Hier rest alleen getrouw te zijn tot het einde. Mijn grondhouding is: totaliteit en economie, al lijkt de praktijk er ook niets op.

Sommigen leiden in het openbaar, anderen in stilte. Geschiedenis is prachtig, mits men zich haar 'oppervlakkigheid' bewust blijft. De mens ziet aan wat voor ogen is, God ziet het hart aan. Wat hoog is voor de mensen, is een gruwel voor God. Het kleine en verachte heeft Hij uitverkoren. Christelijke geschiedschrijving moet hiermee principieel en praktisch rekenen. Ik heb nog te veel van de Streber in me. Van het schone woord of van de poëzie geen idool maken, maar weten en aanvaarden: in de wereld zult ge verdrukking hebben. Vele laatsten zullen de eersten zijn. *God* zal genade en ere geven. Of wij het christelijk kunstenaarschap beleefd hebben, valt niet uit de resultaten af te leiden.

Hoezeer is de gang van de literatuur afhankelijk van de personen! *Die* maken haar geschiedenis. En er is veel meer continuïteit dan hemelbestormende jongeren vermoeden. Zij menen dat met hèn de literatuur begint, terwijl het hoogstens betekent dat zij erin slagen haar voort te zetten. Zo denkt ook de afzonderlijke schrijver in zijn ogenblikken van inspiratie dat hij het 'noch nie dagewesene' kunstwerk scheidt, terwijl hij hoogstens de keten voortzet. Hoe gering moet dan de waarde zijn van wat we zelf maar matig vinden!

Door de lezing van het boekje van Ritter over Lodewijk van Deyssel voel ik me weer een beetje vrijer van het academisme. Goed voor toekomstige opstellen over culturele onderwerpen.

Te zijner tijd 'pogingen tot monumentaliteit' bespreken en laten zien waarop ze gestrand zijn. Gorters *Pan* bijvoorbeeld. Ook *Eldert Holier* behoort tot deze categorie.

Het geestesleven van vóór de eerste wereldoorlog blijft behoren tot mijn natuurlijk studieveld. Daaraan ben ik verwant en daaruit ben ik voortgekomen. Toen ik als jongetje van tien jaar in Dordt met mijn bijziende, nog niet door een bril gecorrigeerde ogen voor het eerst impressionistische en gepointilleerde schilderijen in het museum zag, herkende ik deze kunst: zo zag ik de wereld, precies zo.

Mijn uitvoeriger, essayistisch werk heeft, geloof ik, meer *eigen* stijl dan deze aantekeningen. Alweer een bewijs dat ik op de 'omvang' aangelegd ben.

Een knap boekje: dat van Ritter over Van Deysel. *Mij* schijnt toch meer de formeel-esthetische kant aan te trekken en de plaats van Van Deysel in zijn tijd. 'Jaartallen zien'. Maar dan 'zien' als 'schouwen' begrepen. Ritter verraadt dat hij dichter staat bij de wetenschap dan bij de kunst. Hij is hier bijna volkomen belangeloos.

Kritiek mag niet dom wezen. Ze is het vaak. Ik bedoel dit: Van Deysels latere werk lijkt mager, over-precieus, mandarijnenwerk. Een klein kunstje zich daarover laatdunkend uit te laten, zoals ds. Molenaar, die indertijd in *Stemmen des Tijds* sprak van een 'emeritus op vacantiereisjes'. Maar nu is het domme dit, dat men de *tragiek* niet ziet van een man die zichzelf blijft, roerend en standvastig trouw aan zijn grondhouding en opkomt voor de gevolgen. In dit opzicht ben ik in mijn kritisch werk óók vaak dom geweest. Goed oordelen = goed kennen = goed begrijpen = liefhebben.

21 januari 1945

Vanmorgen in de kerk hield de dominee (dr. Dee) een preek in twee punten: het Koninkrijk Gods breekt zich baan met geweld, en de geweldenaars nemen het met geweld. Toen hij het eerste punt - vrij snel sprekend om met de heersende koude de dienst niet te lang te laten duren - had afgewerkt, hield hij even in. Zijn gezicht (dat van een gecultiveerd zeventiende-eeuwer zonder sik) nam een nadenkend-slimme, dubbelzinnige uitdrukking aan. Hij keek als het ware met zijn linker oog naar het eerste, reeds uit-

gesproken deel van zijn preek en met zijn rechter oog naar het tweede.

Afscheid van Van Deysse. Het wordt tijd weer eens van Van Deysse afscheid te nemen. Er is niets dramatisch aan dit uiteengaan. Het is trouwens geen afscheid voorgoed: hij behoort voor mij tot de schrijvers op wie men blijft terugkomen. Maar mij nu te lang bij Thijm te blijven ophouden zou gevaarlijk kunnen worden; de lectuur van zijn *Verzamelde Opstellen* brengt mij in zekere zin terug tot een voorbije periode van mijn meer begrensde literaire ontwikkeling en ervaring. Ik vereenzelvig mij dan te zeer met wie ik was in de jaren 1927 ongeveer, toen ik me tamelijk intensief met hem heb beziggehouden. Het is iets dergelijks als het in je herinnering terugroepen van oude, eigen composities of van oude, eigen verzen. Het ligt dus helemaal aan jezelf.

Heb ik het recht om afscheid te nemen, terwijl ik nog niet alles van hem ken? De *Gedenkschriften* heb ik nog maar oppervlakkig ingezien; in de zogenaamde *Adriaantjes* zou ik me helemaal eens willen verdiepen; ook A.J.'s levensbeschrijving van professor Thijm moet ik nog lezen en wat is Van Deysse's werk zonder herlezen? Zo blijft men ook tegenover zijn literaire leermeesters in de schuld, want een studie op touw zetten van meer academisch karakter zou iets doodmaken, waarvan ik het aanwezig zijn verre verkies boven de lagere bevrediging van een gewaande meerdere volledigheid.

Een afscheid dus zonder bombarie, want 'vereerd' heb ik Van Deysse nooit. Ik leerde in de jaren 1912-1914 Is. Querido's romans kennen door een oudere broer. Toen de romans uitgelezen waren, werden de gebundelde artikelen van Querido uit de leesbibliotheek gehaald. Daarin werd over Van Deysse gesproken als van Querido's leermeester. Het werd 1917 eer ik de eerste bundel *Verzamelde Opstellen* van Van Deysse in handen kreeg. Geestelijk was ik toen reeds geheel gevormd; cultureel was ik pas goed in de groei geschoten. Zo werd Van Deysse nooit mijn geestelijke vader. Hij was mijn 'nieuwe gids', mijn zeer bewonderde leermeester, van wie ik letterlijk alles kon leren. Hij had van huis uit, in zijn bloed en in zijn opvoeding, cultuur en eruditie meegekregen; hij kon op een vergevorderd punt beginnen en de literaire arena binnenstappen met een nauwkeurige persoonlijke kennis van en bekendheid met de belangrijkste levende literatoren. Dingen die hij, nadat de bezoekers waren weggegaan, door zijn vader hoorde zeggen,

hielpen hem heen over een schroom die hem misschien zou hebben bevangen als hij de mensen niet in levenden lijve had ontmoet. Hij had literair leren lopen zonder eerst te hebben gekropen. Van Deyssel heeft in zijn jeugd de literaire kruiperperiode overgeslagen. Voor mij, die al in de wachtkamer van een dokter hevig geïmponeerd was, waren literatoren onaardse wezens en het gemis aan academische vorming blijft me nòg hinderen en schrijven. Waarom hebben de andere burger-literatoren daarvan zo weinig zichtbaar last?

Zo werd Van Deyssel mijn man, op aanbeveling van Querido, voor wie ik wèl verering heb gekend, want toen ik Querido leerde kennen was ik zoveel jonger. In 1904 had ik Querido al 'herkend', na lezing van *Het Boek in 1904*, gekocht voor een dubbeltje en tegen inlevering van een advertentie, bij Stegmans Boekhandel. Dat loopje naar de Claes de Vrieselaan in Rotterdam tussen de schooltijden in en de lectuur van dat geschriftje heeft de Nederlandse literaire wereld op mijn tiende jaar voor mij ontsloten.

Ik zie nu dat Querido Van Deyssel in verschillende dingen heeft nagebootst. Nee, vereerd heb ik Van Deyssel niet, maar toch blijft hij voor mij *de* prozaïst, zoals Leopold voor mij *de* dichter blijft. Leopold was een dichter voor dichters en zo is Van Deyssel een schrijver voor schrijvers. Letterkundigen als zij beiden vormen een aparte klasse.

Waarom dan toch afscheid? Omdat men tòch grenzen speurt, grenzen aan hun begaafdheid en grenzen aan hun betekenis. Bij Van Deyssel hindert mij soms een zekere kinderachtigheid en men zou een caricatuur kunnen schrijven of tekenen van de peinzers over Het Goede Leven, alleen, in een behagelijk vertrek, goed verwarmd, stil, in een mooie omgeving, zorgvuldig gekleed en gevoed. En tenslotte ligt zijn literatuur-ideaal een halve eeuw achter ons. Ik ben weliswaar aangewezen op de grote figuren van de eeuwwende (die waarheid heb ik nu pas ontdekt), maar kan er toch het leven niet bij houden. Ik moet erop teruggrijpen, zoals iedere man op zijn jeugd teruggrijpen moet, maar het blijft jeugd.

Noch zijn geesteshouding, noch zijn literatuur-ideaal van het primaat der hoedanigheid, kunnen de mijne zijn en ze zijn het ook nooit geweest. Maar hij vertegenwoordigt voor mij meê het literaire geweten en zijn proza is als zodanig voor mij minstens gelijkwaardig aan poëzie. Van Deyssel kan voor mij geen 'overwonnen standpunt' betekenen, omdat hij niet actueel is. Zelfs zijn ontwikkelingsgang, zijn historie is historisch geworden. En toch blijft hij leven.

Ook daarom moet men niet te lang met hem blijven verkeren, omdat hij zich voortdurend richt op de *essentie* van literatuur, van kunst en van leven. Iets dergelijks heeft men met Nietzsche, die als stylist, maar meê ook als denker, in een bepaald tijdperk van mijn leven mij heeft helpen vormen. Ze hebben beiden iets ijls, iets scherps, dat het literaire ingewand aantast als je er te veel van neemt. Het is te mager en tegelijk te sterk.

In deze tijd van honger, gebrek aan licht - ik schrijf dit bij een somber lampje op clandestien afgetapte elektrische stroom - en kou is er een macht in mij, sterker dan ikzelf, die zich in mij sluit, een concentratie op het schrijven, die ik onderga en die mij troost en sterkt. Veel tijd heb ik niet meer. Ik heb Van Deyssel gelezen zoals hij schrijft: het lezen van *kwaliteit*, kwalitatief lezen, niet gericht op volume of volledigheid. Ofschoon ik geen behoefte gevoel hem aan te spreken, zou ik willen zeggen: 'Meester, ik heb u gelezen zoals ge hebt geschreven. Ge hebt mijn literaire leven meê mogelijk gemaakt. Een deel van mijn vorming heb ik aan u te danken. Dat ik op u terugkom is iets vanzelfsprekends, dat is misschien de beste hulde die ik u bieden kan. Ge hebt levende normen van schrijftrant geschapen, die niet straffeloos kunnen worden veronachtzaamd of vergeten. Nu neem ik afscheid van u in de zin waarin Hebbel op middelbare leeftijd van de dingen afscheid begon te nemen, ofschoon hij nog geen grijsaard was. Ge zijt voor mij geen verloren idool, maar een aanzienlijk stuk literaire jeugd, dat achter ons blijft maar meteen blijft leven. Ik blijf, niet uw zoon, maar uw schuldenaar, uw leerling, uw mindere. Als mens ken ik u niet en ik zou er niet eens op gebrand zijn met u te spreken, want wat ik van u nodig heb, heb ik of kan ik bereiken als ik wil. Het is mijn wens voor iemand na mij te wezen wat gij voor mij geweest zijt. Zo is er continuïteit in de literatuur, overlevering, een boventijdelijk verkeer en gesprek. Meester, dank.'

25 januari 1945

Wat is beter: oud werk lezen of modern? Ik durf op 't ogenblik niet beslissen, maar zeker is dat het lezen van ouder werk - van omstreeks 1880 bijvoorbeeld - dat net iets te oud is om tot het recent-ouderwetse (dat de liefhebberijlezer soms nog voor modern verslijt, althans kritiekloos zonder tijdonderscheiding aanvaardt) te worden gerekend, verfrissend en verruimend werkt en bevrijdt van de doem van

't contemporaine. Het staat nog dicht genoeg bij ons om geheel verstaanbaar te zijn. Ik schrijf dit naar aanleiding van Van Deyssels opstel *Torquemada* van 1882, want ondanks het genomen afscheid ben ik nog niet van hem als stijlmeester los.

In de jonge Van Deyssel ziet men elementen en mogelijkheden die in de latere man niet tot ontwikkeling blijken te zijn gekomen. Scherpe, korte formuleringen, te veel om te citeren, die ik aanstreepte door heel de Tweede bundel *Verzamelde Opstellen* (tweede druk, 1901) en die wel hun culminatiepunt vinden in de glasheldere en glasharde, uit het hoofd te leren bladzijden 77/78 in het opstel over *Eenzame bloemen* van Hélène Swarth. 'k Had na Van Deyssel een uitstapje naar Wassermann gemaakt, maar ben naar huis teruggerend als het tamme eekhoortje uit Hebbels dagboek, dat niet in het bos wilde blijven toen men het er had neergezet. Vreemd, dat de ene mens met schrijversbloed (Wassermann) tot zijn dertigste jaar zwerven 'moet' en de ander, zoals ikzelf, ook wel door de omstandigheden, maar toch ook instinctief, zijn leven aan één plaats bindt en dat in mijn geval nog wel aan Rotterdam, de laatste plaats die een kunstenaar als woonstee zou kiezen. Had ik het gevoel gehad: ik stik hier, dan zou ik gevluht zijn!

Ik weet nu eenmaal positief voornamelijk 'schrijver' en geen in de knop gebroken musicus te zijn.

26 januari 1945

Niet de verrukte, maar de heldere, scherpe, desnoods gemeenzame, spreukige Van Deyssel, die er óók is en die er vooral in zijn eerste periode was, *die* is nu mijn man.

De derde bundel *Verzamelde Opstellen* is een overgangsbundel en daardoor voor mijn doel minder geschikt. Citaten uit de Tweede bundel:

pag. 47	Een fatale wet, maar een wet.
pag. 69	Het verleden even uitgebreid af te beelden als het tegenwoordige, geeft valsche effecten.
pag. 62	Zola, dat is de methode van het positivisme, werkende in de literaire kunst.
pag. 76	Lezer, het waren tranen, ik kan er niets aan doen. Ik besloot hieruit, dat de verzen heel mooi moesten zijn.
pag. 77	Wanneer iemand zijn ziel bloot geeft, mag men er in kijken.

- pag. 78 Altijd en overal nu verschijnt de dramatiek na en tengevolge der lyriek.
- pag. 89 Hij (Graaf de Villiers de l'Isle Adam) uit een der sterkste smartkreten zijner eeuw.
- pag. 102 De Heer Schaepman schrijft hier naïef radikaal en absoluut als een beginner.
- pag. 110 ... schrijvers ... die hun eigen weg gingen, zich doordringende van de groote nieuwe stroomingen, die de fransche letterkunde thands beheerschen, en die, *met eigenaardig hollandsche kleurverschillen*, in hun moedertaal invoerden (cursivering van mij, C.R.).
- pag. 121 vol ondervinding en verstand, maar zonder fut.
- pag. 128 Ik houd niet van vreemdelingen, die zich met de kleine letterkunde van een klein land komen bemoeyen.
- pag. 135 Na een sterke artistieke aktie, kan men veelal een enorm sterke reaktie van de mediokriteit bespeuren.
- pag. 148 Hij (Multatuli) had Napoleon-achtige begeerten met een Goethe-achtige dispositie.
- pag. 150 ... superieur hersenwerk ...
- pag. 151 Multatuli was de Nederlandsche golf in den grooten meeningenstroom van zijn tijdperk.
- pag. 177 Heel wel, men wordt echter verzocht niet belangrijk doch literair te wezen.
- pag. 180 Ik kan dit hier nu niet met esthetische argumenten bewijzen, ik zeg alleen, dat ik het dadelijk met de zuiverheid der spontane impressie heb gemerkt.
- pag. 184 ... het mooiste en hoogste wat men zijn kan ... Dat is het bereiken der hoogste spanning zonder te breken.

Dus: 'dit kan ik hebben'. Hier scheiden onze wegen: dat kan nooit het ideaal van een christen zijn, ofschoon misschien wel de praktijk.

- pag. 196 ... omdat hij (Vosmeer de Spie) die schitterende waarnemingen uit liefde voor zijn kunst heeft ondergehouden ... en ze niet met aanwijzingen heeft omgeven, zoodat alle onnoozele waardeerdere ze dadelijk moesten zien.
- pag. 200 ... een ouderwetsch novellist, die opgewonden komt vertellen hoe dat zaakje in zijn werk is gegaan.

- pag. 274 ... dat de schrijver van charmant zou worden subliem.
 pag. 285 Het overschrijven is een gevaarlijk toetsmiddel. Het is of men dan pas zeer wezenlijk het geschrevene tusschen de vingers krijgt en het doorvoelen kan.
- pag. 306 ... er behoeft niet ... te worden beslist tusschen het innige en het groote.
- pag. 337 'Aanzie mijn ogen zachte goud.' Verticale harmonisatie à la Claude Debussy.

Ook waar ik *wezen* kan gebruiken, schrijf ik liever *zijn*. Waarom?

Na een vrij lange periode van tamelijk intensief gebedsleven is nu weer gevolgd een periode van lezen en denken. 'Neem uw Heilige Geest niet van mij.'

Om citaten recht te kunnen doen, moet men ze altijd *in het verband* lezen. Wat heb ik aan een verzameling mooie neuzen en ogen?

31 januari 1945

Lees Busken Huets *Litterarische Fantasien en Kritieken* (vierde druk). Slechts enkele citaten die voor mij iets betekenen.

Deel I, over Isaïc da Costa, pag. 183: '... dat in de kunst gelijk in het leven geen andere macht zo groot is als die van zichzelf te zijn.'

Deel II, over mevrouw Bosboom-Toussaint, pag. 94: '... Nauwkeurigheid in de zin van juistheid, van puntigheid, van scherpte, is evenzeer een vereiste in zaken van denken en schrijven, als het in bronwater een vereiste is te vonkelen als kristal.'

Deel II, over Nicolaas Beets: 'Geen enkele waarheid is ooit tot gemeengoed van het mensdom geworden, zoo lang haar dichterlijke uitdrukking niet gevonden was.'

Dit is nu het beste van vóór 1880 en wat zegt het nog? Kil vernuft en een dode academische vorm. Van Deyssel sprong aanstonds hoger dan Huets schouders.

1 februari 1945

Cultuur is niet enkel geestescultuur, maar ook sociale

cultuur. Een waarheid als een koe, maar ik moet daar toch meer rekening mee houden.

5 februari 1945

Het is niet verwonderlijk dat literatoren van eenzelfde generatie, als ze oud worden, elkaar nader komen: museumstukken van eenzelfde periode komen vanzelf bij elkaar te staan. Ik denk hier bijvoorbeeld aan ontmoetingen van Van Deysssel, Couperus en Kloos bij bepaalde gelegenheden, zoals jubilea.

Gelezen Henri van Boovens levensbeschrijving van Couperus. Slecht proza, dat afbreuk doet aan ons crediet voor Van Boovens verering. 'Haagse stijl', waarvan men een nog minder uitstaanbare uitloper vinden kan bij Ivans. Couperus is me vreemd gebleven; er is weinig of niets in zijn figuur dat me trekt of in goede zin prikkelt. Zijn trouw aan zijn werk en aan de kranten waarvoor hij schreef is prachtig en dat hij zich zo geheel van kritische arbeid wist vrij te houden, vind ik bewonderenswaardig!

Bij het in aanraking komen met mooie kunst - ik hoorde zoëven enkele maten Chopin - tegenwoordig altijd dat gevoel van *rouw*, alsof we pijnlijk aan een sterven herinnerd worden door dingen in handen te krijgen die aan de overledene hebben toebehoord. Het behoort alles tot de cultuurwereld van vóór de oorlog, die dodelijk gewond is, zieltoegt of misschien reeds is gestorven.

6 februari 1945

Schopenhauer leefde niet in overeenstemming met zijn filosofie. Al zijn kracht verbruikte hij aan het uitdenken ervan en het styleren. Verwacht ook niet van schrijvers dat zij hun theorieën in hun werk belichamen. Verwacht dit althans niet van mij. Ik zal niet (meer) proberen een theorie op te bouwen die mijn geschreven werk rechtvaardigt. En voorzover ik - in geschreven of toekomstig werk - beneden datgene blijf dat ik als ideaal voor een roman gesteld heb, is het onmacht, persoonlijk-toerekenbare en ook toebeschikte onmacht. Overigens is er een eigenaardig dualisme vast te stellen: mijn gedachten en verlangens in zaken van kunst gaan hun eigen weg en mijn min of meer jammerlijke probeersels de hunne. Spitsen ook deze vlakken zich pyramidaal naar een top toe? O, één boek te schrijven waarin ik helemaal was, *mijn* boek!

Zou ik met mijn primordiale drang, sterk in het leven te willen staan, de mogelijkheid tot kunstscheppen, de vatbaarheid voor artistieke inspiratie, hebben gedood? En toch kan ik niet anders, en toch 'blijf ik den Heer verwachten'.

8 februari 1945

'Der Mensch ist nicht mehr Künstler, er ist Kunstwerk geworden', zegt Nietzsche in zijn *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*. Het is ook voor de anti-Nietzscheaan nuttig te bedenken, dat de kunstenaar ook kunstwerk is. Als ik wil schrijven zoals ik nu lees, zal die gedachte: kunstwerk te *zijn*, mij geheel en al moeten doordringen. 'Es fällt kein Meister vom Himmel' (Paul Cohen, *Um Nietzsches Untergang*, Morris Verlag, Hannover 1931).

9 februari 1945

'Wie geboren wordt als kunstenaar, wordt met heimwee geboren, en het hangt van zijn aard af, waarheen hem dit heimwee zal drijven.' Anton van Duinkerken in *De Gids*, april 1939, pag. 122.

10 februari 1945

De Gids, juni 1939, pag. 369: De medicijnman der Kalienga's (Zuid-Amerikaanse Indianen) 'is de grootste tegenstander der moderne beschaving, *welker zinnebeeld een rottende koe met verblindend gouden horens is.*' Medegedeeld door A. Ph. Penard.

Ed. Hoornik, *Geboorte*. De wassende vrucht spreekt tot de moeder: 'Begeer mij niet. Gij moet mij *zijn*.' Lees voor 'wassende vrucht' het onvoldragen kunstwerk en voor 'moeder' scheppende kunstenaar. Een ontdekkende en diep bezonnen raad.

In dit stadium interesseer ik me bijzonder voor gedachten van anderen. Materiaal voor het bouwen van de nieuwe startbaan. Je komt zo'n gedachte tegen en herkent er iets in en je voelt dat 't helpen kan je eigen weg te vinden, nu of later. En met het oog op dit eventuele 'later' schrijf je het op.

'... de tragiek van een verlate première'... (*De Gids*, juli 1939, pag. 119).

Hoe komt het toch dat ik graag goede beschouwingen over romans lees, maar altijd iets moet overwinnen om tot het lezen van een roman te komen?

W. Arondéus over een jeugd-zelfportret van Matthijs Maris: '... onze bewondering ... wordt ergens door het later meesterschap nagekleurd' (*De Gids*, augustus 1939, pag. 194).

De drie Marissen thuis in een grote voorkamer met drie ramen, voor elke schilder één raam (pag. 205).

En voor elk raam een schilder!

11 februari 1945

Anton van Duinkerken over Beets in *De Gids*, oktober 1939, pag. 114: 'Maar iets in hem ontwapent U en voor dit eenige ding heeft hij nooit de woorden kunnen vinden, die hem overigens voor niets te kort schoten.'

Chesterton in *The man who was Thursday*: 'The adventures may be mad, but the adventurer must be sane.'

14 februari 1945

K.R. Gallas over en naar aanleiding van Racine, in *De Gids* van december 1939: '... hoe (is) het mogelijk ... dat deze hartstochtelijke man wat in hem bruiste heeft onderdrukt; wordt deze gereserveerdheid hem door zijn wil opgelegd of werken in hem de invloeden van afstamming en omgeving? Verklaren durf ik het niet, maar het feit is onontkenbaar. Het is de toets van de Fransch-classieke kunst, die bij muziek en tuinontwerp, bij plastische kunsten en letterkunde, grilligheid verbant, de zachte pedaal toepast op wat overdreven of overbodig zou lijken. Drie appels op een tinnen bord van Chardin of Cézanne, een sonnet van Baudelaire, een achtergrond van groen in Vaux-le-Vicomte waartegen Molière's *Ecole des Femmes* werd opgevoerd aan het "hof" van Fouquet, het kwartet in F van Ravel, die, zoals een vriend mij vertelde, na 1923 er naar streefde "de faire quelque chose avec rien", zoals de schrijver van *Bérénice* dat had gewild, dat alles is een Fransche eenheid in de schoonheid. En is het derde "mouvement" van Ravel, "très lent" niet Bérénice zelf? Wist het Capet-kwartet niet Beethoven weer te geven in een bovenmenselijke, volmaakte

voorstelling, die wij als Fransch-classiek voelen: de bewogenheid is in een door niets gestoorde rustigheid vastgelegd? "Emotion remembered in tranquillity", gaf Wordsworth als karakteristiek van kunst; Albert Verwey bracht deze definitie van Floris Verster's werk: "zuiver aandachtig zijn en toch bewogen".'

Een superieure, dichterlijke bladzijde.

Uit het niet scheppen: Gods daad en de romantische nadaad van de Germaanse kunstenaar. Iets *met* niets maken: het ideaal dus van Ravel. Bij het eerste is het 'niet' de terstond vergeten 'oorsprong'; bij het tweede blijft men aan het niet herinnerd, een spel op de grens; het 'niet' is als grensgebied zichtbaar gebleven, geeft dus ruimtewerking als bij Versailles.

15 februari 1945

Vannacht gedroomd dat Pascal, een jaar of zes na de verschijning van zijn *Lettres écrites à un provincial*, tegen zijn vrienden zei: 'Het blijkt met mijn werk te gaan als met kinderen: ze worden groter met de jaren.'

David, Salomo en Jeremia waren alle drie vervuld van de belangen van Gods koninkrijk. Maar het waren de 'omstandigheden' die verschil maakten: David voerde oorlogen, Salomo bouwde de tempel en Jeremia 'weende op haar gruis'. Zo gaat het ook in het culturele leven; het hangt er maar van af in welke buurt God ons heeft geplaatst. Men kan ook een kleine culturele Jeremia moeten wezen.

Dit dagboek is voor mij niet enkel productie, maar tevens stof.

Je kunt niet tot rijpheid komen, als er niet bepaalde dingen in je fijngewreven worden.

Het halthouden van de mens aan zijn grenzen heeft iets diep ontroerends.

22 februari 1945

Van de week aan een deur een hond zien staan, die meer keek dan rook, waardoor zijn kop en hele houding iets griezelig-menselijks had.

Historisch begrepen worden betekent weer actueel worden en zo te worden betrokken in de strijd van de meningen. Herleven tot nieuw wanbegrip, nieuwe miskennis, nieuwe vriendschap, nieuwe overschatting misschien. De op Goede Vrijdag herrezenen hebben niet meer aan het leven deelgenomen.

Citaten uit Gaston Boissier: Cicéron et ses amis, aangehaald in *Goden van Hellas, burgers van Rome* (Amsterdam 1938).

- Pag. 94 'Les constitutions de la Grèce avaient été presque toutes l'improvisation d'un homme; celle de Rome fut l'oeuvre du temps.'
- Pag. 96 '... il me semble que l'homme de lettres a souvent l'esprit plus complet, plus compréhensif, plus étendu que l'autre, et que c'est précisément cette étendue qui le gêne et le contrarie quand il met la main aux affaires.'

Marsman heeft ongeweten zijn dood, zelfs de wijze waarop, voorspeld, voorvoeld althans, voor wie zijn poëzie en de motieven daarvan kent en verstaat. En nu vind ik in *De Gids* van januari 1938 een vers van Jan Campert, dat merkwaardigerwijze in 't voorbijgaan zinspeelt op een vers van Marsman en dat met een 'misschien' ook zijn eigen dood en wijze van sterven voorziet:

'Te erkennen te hebben gefaald,
niet eens meeslepend en groot,
is alle winst die ik heb behaald.
Wie weet slaag ik in de dood.'

C. Serrurier in *De Gids* van maart 1938 (pag. 366): 'De jonge student (romanfiguur) komt tot het inzicht dat er geen zuivere twisten bestaan over denkbeelden, maar dat gevoelens en hartstochten er hoofdzaak zijn.' En op pag. 367: 'Groote geesten haten elkaar haast altijd, vooral wanneer zij eenzelfde vak beoefenen; toch doen zij, niettegenstaande hun zwakheden, de wetenschap voortschrijden: "Alle bladeren zijn aangetast, alle bomen ziek, maar het woud is prachtig" (Georges Duhamel, *Les Maîtres*, pp. 302-303).'

Jakob Burckhardt over Taine: '(hij) schrijft merkwaardig eenvoudig mooi', aangehaald in *De Gids* van juli 1938, pag. 53.

24 februari 1945

'De grote mens voltrekt, vaak zonder het te weten, hogere besluiten, en een tijdperk drukt zich in zijn persoon uit, terwijl hij zelf meent zijn tijd te beheersen en te bepalen (Jakob Burckhardt).

'Je sais aujourd'hui que le génie des hommes ne m'apportera rien, si je ne trouve d'abord mon contentement dans ma vie intime et spirituelle, dans mes sentiments, mes goûts vrais, mes amours' (Jacques Chardonne).

Marsmans vitalisme een 'praefascistische mentaliteit' genoemd (*De Gids*, juli 1938, pag. 93).

Achter de literaire richtingen, scholen, stromingen ligt de strijd om geestelijk zelfbehoud.

Hoofdzaak is: of God mij gebruiken wil in datgene, wat ik dan toch gewonnen heb en geworden ben. Wil Hij dat, doet Hij dat, dan verstommen alle vragen: of ik wel mag en kan meespreken, of ik de moeite wel waard ben, of ik wel voldoende weet wat ik wil enzovoort. Want iets van een zoeker behoud ik toch; ik blijf vragend over mijn eigen leven gebogen. Als nu uit deze spontane concentratie op studie eens een spontane concentratie op een romanfiguur ontstond. Als God eens gaf ...

O Here, geef mij een taak, geef mij een plaats, laat mij niet ongebruikt. Laat mij in uw handen vallen en niet in handen van mensen.

De voor mensen stomme smart, het stille brandende verdriet van het moeten-zwijgen, het niet-kunnen van de kunstenaar, wie dat niet uit de stilte kan horen, kan ook nooit zijn spreken ten volle verstaan en waarderen. Hoe moeilijk wordt men criticus! Ook in het geschreven werk moet men kunnen onderscheiden tussen schuldig en toebeschikt tekort.

Moet ik het zoeken, moet ik me vergalopperen, een plaats kiezen of ernaar dingen omdat ik 'getrouwd' wil zijn; heb ik geen keus tussen dit en niets, of zal God me toch heus iets geven, iets toevoeren, dat ik *herken*, met onfeilbaar instinct, zoals ik in het meisje Anna Maria Gerber de voor mij enig mogelijke vrouw 'herkende'? Hoeveel compromissen heb ik al afgesloten, hoeveel experimenten in arren moede ben ik begonnen (dit dagboek bijvoorbeeld). Brandende verwachtingspijn achter neergeslagen ogen. Ongeduld van Abel Wach-

ter (uit de novelle *Open brief aan de jury te Wilmington, Delaware*). Pijnlijkste vorm van sterven, omdat het *leven* sterft. Geen oosterse heftigheid, geen snelle en bonte wisseling van stemmingen, maar als ik hieruit verlost zal zijn, zal ik het me durven bekennen hoe ellendig ik ben geweest. Laat mij schrijven of ik sterf. Verhoor mij, o God '*mijner gerechtigheid*'.

In *De Gids* van november 1938, op pag. 196 en volgende, schrijft Frans Erens over Shakespeare: 'Nog onlangs heb ik eens willen nagaan in enkele tragedies van Shakespeare, wat er toch wel buitengewoons en zooveel beters in is dan in een of ander modern drama en of zij ook nog voor onzen tijd, oprecht gesproken, zoo een hoog genot geven en ik heb geen andere reden van Shakespeare's superioriteit kunnen vinden dan dat men op elke bladzijde bij hem voelt en gewaar wordt, dat hij alleen uit lust tot scheppen zijn drama's heeft gefabriceerd. Het is alles zoo vol, zoo overvol, en de menschen houden geen slappe praatjes met elkaar, maar zij stormen op elkaar in met hun complete persoonlijkheid, en ziedaar de reden, waarom er tegenwoordig zoo weinig goede literatuur is.'

Over Baudelaire: 'Niet om zijn onderwerpen, doch om zijn Ideaal, zelfs bij *deze* onderwerpen zuiver gehouden, is Baudelaire dichter.' Nog een opmerking van Frans Erens: 'Zuivere schoonheidsdienst is onafscheidelijk van de trouw aan den eigen diepsten aanleg.'

In mijn roman *Eldert Holier* de krampachtigheid, nu de ontspannen resignatie, maar het ideaal is hetzelfde. 'Wend U van mij af, dat ik mij verkwikke, eer ik heenga en niet meer zij.'

Frans Erens: 'Bij instinct voelt de lezer of een enthousiasme echt is of slechts is geuit om menschen te trekken. De lezer voelt al heel spoedig of de schrijver gehoorzaamt aan een onweerstaanbare drang of dat hij zijne woorden uit onbezielde kiemen te voorschijn haalt.'

1 maart 1945

'Oh, life, sleek, treacherous life, how are we even to trust you? Show us your worst and we can face it, but it is when you are sweetest and smoothest that we have most to fear from you' (Sir A. Conan Doyle, *The tragedy of the Korosko*).

Altijd, bij alles wat ik over mezelf schrijf en denk, toch weer die zelf-idealiserende, dat 'barmhartige' zien. Nu en dan moet God me die bril van de neus slaan. Men moet op voet van oorlog met zichzelf leven en ook dat niet idealiseren. En niet die gedachte of de een of andere fijne formulering daarvan heeft waarde, maar de strijd, maar Gods genade die tot die strijd opnieuw roept en bekwaamt.

Wat is, dieper bezien, onze angst? Dat God, min of meer plotseling, zijn verstand zou verliezen en niet meer zou weten waarmee Hij speelde en wat Hij aanrichtte.

Lange schaduwen wijzen op een dalende zon. Figuren als Hitler, en - mutatis mutandis natuurlijk! - ook Schilder, zijn het geen prototypen of wellicht reeds eerstelingen van het type 'groot man' van het laatste der dagen, die niet willen 'sparen', maar de zaak stukslaan ter wille van wat zij willen behouden?

Retraite kan, als een halve dood, naam en plaats ten goede komen.

4 maart 1945

Het is fout bij het schrijven aan 'blijvende waarde' te denken of daarnaar te streven. Men moet geheel opgaan in het naastbij gelegen doel, maar dan ook geheel. Eerst langs die weg kan - misschien! - van blijvende waarde sprake zijn. Hier heerst dezelfde geestelijke wet als bij de liefde tot de naaste en bij het getrouw zijn in het kleine.

De ouderdom met z'n vele slaapjes speelt 'sterfje' aan de drempel van de dood.

Voor de Homerische Griek viel geloof en verbeelding in zijn natuurbeschouwing samen. In een goede christelijke natuurbeschouwing moet dit ook mogelijk zijn.

11 maart 1945

Naar aanleiding van La Fontaine zegt Paul Valéry ergens: 'Celui même qui veut écrire son rêve doit être infiniment éveillé.'

Alphonse de Lamartine zegt in zijn gedicht *Le vallon* naar aanleiding van 'deux ruisseaux':

'La source des mes jours comme eux s'est écoulée;
Elle a passé sans bruit, sans nom et sans retour.'

Het grootse hier is, dat het stomme stem gekregen heeft en openbaart, dat niet alleen het sprekende leeft en deel heeft aan het grote en diep-menselijke. Nu wordt de wereld eerst recht ruim en meer rechtvaardig en de sprekenden zelf komen tegen een diepere en levende achtergrond te staan, als de voorste figuren van *De Nachtwacht*.

Diderot zegt in *Le neveu de Rameau* ergens: '... la silence même se peint par des sons.'

Vandaag voltooid *Emmaüsgangers 1945*, een berijmde paasvertelling, geschreven als antwoord op een verzoek om een bijdrage op een paasbijeenkomst. Mijn overwegingen waren: geen lekepreekje, geen lezing - want alleen bij een of ander onderwerp van toegepaste leken-esthetica voel ik mij in mijn element, en het karakter van de bijeenkomst zowel als de soort van mensen die er zouden komen vroeg om iets algemeen en eenvoudigs -, geen 'novelle', om dezelfde reden, maar toch een vertelling. Dan maar een op rijm. Men wil een verhaal horen en in dat verhaal plaatjes kijken. Niet gestreefd naar 'dichterlijkheid' in taal of vlucht van gedachten; niet teruggeschroomd voor een nuchter woord. Me wel toegelegd op goed Nederlands en zoveel mogelijk de verlokkingen van al te gemakkelijke rijmelarij naar het model van de negentiende-eeuwse, romantische epische poëzie ontweken. De ontvangst was algemeen gunstig, ook van niet-literaire zijde.

16 april 1945

Dezer dagen gelezen François Mauriac, *Le mystère Frontenac*. Twee technische eigenaardigheden hebben mij getroffen: bij een begrafenis laat de schrijver in de groep wandelaars achter de baar tussen twee mensen een gesprek voeren over de overledene. De figuur heeft dus haar plaats in het boek vervuld, maar hier wordt nog over haar nagepraat en wordt nog gestreefd naar een karakteristiek van de persoon in kwestie. De tweede eigenaardigheid is, dat de schrijver ten aanzien van bepaalde figuren op de gebeurtenissen vooruitloopt en hun toekomst of een deel daarvan onthult. Hij schijnt niet bang te zijn dat de spanning daardoor wordt gebroken, ook al werkt hij die toekomst in de meeste gevallen later nader uit.

Wat het eerste betreft kan men zeggen, dat de auteur op

deze manier de zoon van de gestorven vrouw wou laten horen hoe de buitenwereld over zijn moeder dacht. Maar dat zou ook vóór haar sterven geredelijk hebben gekund. Men moet aannemen dat de schrijver het heeft gewild zoals hij het heeft gedaan, misschien omdat hij hier uit een persoonlijke ervaring putte, of omdat die pijnlijke situatie voor de psychologische ontwikkeling van Yves juist hier nodig was.

Misschien houden beide eigenaardigheden verband met de unanimistische inslag van het boek. Le mystère Frontenac is de geheimzinnige kracht die de familie en haar satellieten omsnoerd houdt; de enkeling met zijn persoonlijke strevingen is daarin de onderliggende partij; de auteur is dus vrijer ten opzichte van hun individuele lot. Bovendien wordt nu het leven van de enkeling uiterst sterk als eenheid, als component in het 'mysterie' ervaren en gezien en het is of het 'mystère' tevens orakelt. Het bepaalt de plaats van Yves of van Jean-Louis in het 'mystère' en het 'weet' alles van hen. Ook zichzelf 'weten' het, de schrijver zegt het op meer dan een plaats, ergens zelfs met zovele woorden.

Zulke nieuwe richtingen in de romankunst zijn voor de techniek van de roman vruchtbaar en noodzakelijk.

Ik ken te weinig Frans om het boek zomaar door te lezen en daarbij alle details te volgen; te veel om woordje voor woordje dat ik niet ken, op te zoeken. Begonnen op de laatstgenoemde manier, ging ik al spoedig over op de eerste, want de grote lijn en de totaal-indruk wilde ik toch niet missen. Het begin zag ik dus scherp, de rest als een bijziende. Een middenweg zal voor het vervolg misschien het beste zijn.

17 april 1945

Gisteren een goede middag bij prachtig weer op het balkon doorgebracht. Ik herinner mij pinkstermaandag 1942, toen ik *Het schoone beeld* van Van Deyssel heb gelezen. Nu was er een veel nerveuzer achtergrond: een lichte fysieke inzinking op de zondag daarvoor; een meegebrachte vermoeidheid van houtzagen en kachelstoken met een stukgeknipte mat, papierproppen en hout gedurende de morgen; de dagelijkse huiselijke drukte van in de rij staan, onophoudelijk bellen, in- en uitlopen van allerlei mensen en ten slotte de spanning - die bij mij althans bewust niet domineert - om de naderende geallieerden. Maar dit verhinderde de concentratie ditmaal gelukkig niet.

Als men een schoolboek over Franse literatuur doorkijkt en tot de vermoeiende bezigheid overgaat de geciteerde fragmenten van sinds lang overleden schrijvers te lezen, wacht ons een teleurstelling. We vinden hier gedachten en vormen, nieuw en verbazingwekkend voor hun tijd en we voelen onmiddellijk, zoals bij de *Confessions* van Rousseau: ja, dit is eerstehands. Maar overigens, zoals bij Zola bijvoorbeeld, is onze positie ten opzichte van het werk kennelijk verkeerd. We staan er achter, we zien erop terug en op neer. We staan in de keuken nadat het maal bereid en opgegeten is. Het is niet prettig te ruiken wat men pas gegeten heeft. Dit geldt voor de negentiende eeuw evengoed als voor de zeventiende.

Op een middag als gisteren mocht ik een fijne eenheid in rust bereiken. Voor de deur, aan de kade - die een paar meter lager ligt dan de straat - de grote aken met aardappelen en bieten, schreeuwend werkvolk, schippers, wachtslieden, politie, hongerende mensen en kinderen met zakjes om te bedelen of te gappen; de geduldige, soms schrikachtige paarden, de snel uitlopende boompjes, die vooral fijn kleuren tegen de achtergrond van beschaduwde bakstenen gebouwen aan de overkant; de bleekblauwe, al hete lucht.

Dit alles behoefde mij deze enkele uren niet al te zeer aan te gaan. Gelezen in *De Gids* van 1937 een studie van Marsman over Gorter, een artikel over Italië en Rusland in de negentiende eeuw en enkele belangrijke verzen van Annie Salomons. Alles leidt tot mijmeren, indien niet over het eigen levenslot, dan over de cultuur. De tweede wereldoorlog is veel meer letterlijk cultuurvernielend dan de eerste. Aan de stand van de cultuur van vóór 1940, de humanistische, kan ik en kan niemand meer volledig deel hebben. Zonder de tweede wereldoorlog zou het voor mij geweest en gebleven zijn een spijtig mee-aanschikken, na-eten en pogen in te halen. Nu helpt mij de constellatie; ik kan, wat ik niet volledig in me heb opgenomen, zoals de verfijnde humanist en kunstkenner dat heeft gedaan, niet als hij zo wanhopig betreuren. Maar we mogen niet onderschatten wat in duizend jaar moeizaam was opgebouwd. Denk aan de geestdrift van de Russen voor Italië. Het was niet enkel mensenwerk, maar een werk Góds van 'algemene genade', een prachtige, rijpe vrucht van duizend tegenstrijdige werkingen, tot een latere en diepere eenheid vergroeid. Een zonsondergang over Rome, een zonsopgang achter Venetië. Wat een associaties.

Maar het was geen wonder dat men vóór 1940 dit alles in

de grond van zijn hart moede was. Niet alleen duizend jaar schoonheidsverlangen, maar ook duizend jaar ontgoocheling en onvervuld heimwee had zich in dit cultuurbezit opgestapeld. De westeuropese cultuur was meteen een grootse epitaaf, een monument van tien eeuwen - en in Italië van vijftientig eeuwen en langer - 'gestadige dood'. De dichters van omstreeks 1900, Van de Woestijne, Verhaeren, Rodenbach en bij ons Leopold hebben dit beseft, althans uitgesproken. Bezit maakt moe en tenslotte sterft men eraan.

Zo heb ik veel gemist wat uitgebreidheid van ontwikkeling, bereisdheid en kennis van bijzonderheden betreft, maar in de geestelijke atmosfeer van 1900 ben ik opgegroeid; ik heb die ingeademd en heb er deel aan gehad door affiniteit, lectuur en door wat ik van beeldende kunst in origineel en afbeelding heb gezien. Nu is een verder ingroeien goeddeels gestuit en een mogelijke correctie in christelijke zin van het humanistisch cultuurideaal is door de ontzettende feiten van 1940-45 achterhaald.

Wij kunnen een nieuwe cultuur niet anders zien dan als 'Jezus in het landschap'. Wij zien de cultuur als een landschap waarin Jezus staat. Zolang Hij in de wereld is - of werkt, wat hetzelfde is, - zolang is Hij het licht der wereld. Deze gedachte zal ik misschien later in een artikel kunnen uitwerken.

18 april 1945

Het is misschien goed dat ik de gedachten in verband met 'Jezus in het landschap' ontving tegen die onrustige achtergrond. Is alles kalm, dan verschiet de extase in het luchtledige, zoals bij Van Deyssels *Zondagochtend* en bij mijn bladzijde geschreven op die pinkstermaandag in dit dagboek.

Veel zal ik dus blijvend missen, maar toch zal ik min of meer doordrenkt blijven van de geest en de atmosfeer van die nu voorbije cultuurperiode. Het is niet in woorden te zeggen, maar als ik geworden ben, blijven kan, en nu en dan ook bewust kan *zijn* wat ik eergisteren 'was', dan zal ik daarvan iets uitstralen in werk en woord. Geen 'afrekenen' meer; anders *zijn*. Ook in dit leven *is* de harmonie er reeds. Dit alles kwam tot me en in mij op in de voorjaarszon. Alles zit toch vast aan de natuur.

Gebod voor het schrijven: zelfs als ik een ontdekking doe, dit zó voordragen alsof de lezer het gevondene reeds

kent. Een elegante vorm. Voorbeeld: Marsman in zijn studie over Gorter: *De Gids* 1937 pag. 74:

‘Gorter versmaadt in deze bundel trouwens de middelen, waarbuiten de poëzie niet kan leven: rhythmisch is zij in een zoo hoogen graad van hiëratische bevroezing geraakt, dat men bijna van stilstand moet spreken: *de tijd die verloopt bij het lezen van een dezer verzen, wordt a.h.w. niet gedeeld door het vers zelf*; er is dus geen sprake van tweeërlei dynamiek, van gedicht en van lezer, waardoor de rhythmische grondslag ontstaat, waarin het gedicht kan gaan leven.’

Nog een gebod: (*De Gids* 1937 pag. 356, over de zeventiende-eeuwse Hollandse schilders) ‘het pretentielooze, het nimmer mooi-willen-doen.’

Een derde gebod (*De Gids* 1937 pag. 367): Levensschetsen schrijven, waarvan gezegd kan worden: ‘Ze vindt haar bron niet in de literaire wetenschap, maar in het letterkundig leven.’

‘Al onze biografieën lijken op academische proefschriften en bewijzen bekwaamheid. Een levensschets die lijken zou op het leven zelf, met zijn grillige afwisseling, en die hierdoor gevoeligheid, smaak en zin voor humor zou bewijzen, durft de jonge Nederlander niet aan.’

(Anton van Duinkerken, prijzend Lodewijk van Deysse's boek over Multatuli.)

19 april 1945

Hoe spreekt men de mensen aan. Daarom lezen *Discours de la Méthode*, Descartes; *Essays*, De Montaigne, om die eenvoud te vinden.

Wat zit men toch vast aan zijn jeugd. Later wil men het kleinste atoompje jeugdherinnering tot herleving wekken. Maar er is veel onherstelbaar tekort.

ongedateerd

De bevrijding kwam begin mei. Tegen het eind van mei schreef ik voor een vriendschappelijk samenzijn een *Bevrijdingslied*, waarin iets van de gevoelens is vastgelegd die ons toen bezielde. Als gedicht sluit het aan bij *Emmaüsgangers* 1945.

Bevrijdingslied

't Is niet zo moeilijk nu een vers te maken
op de bevrijding van ons lieve land;
het gaat ermee als met veel andre zaken:
je schrijft maar op, 't recept ligt voor de hand.
't Dient tot veredeling van volksvermaken;
straks komt het lied met noten in de krant.
Je zult er niet van uit je voegen raken
en je bewijst een dienst aan 't vaderland.

Je laat maar vlaggen wappren op de winden;
je spreekt van dundoek, dat is 't meest geschikt;
Vorstin en volk zich weer opnieuw verbinden:
de trouw is àls-maar hecht en onverwikt.
Je toont het land vol feestelijk-gezinden;
heel Holland juicht, waar j' ook in 't ronde blik.
Een melodie laat zich gemakkelijk vinden,
in C, of A als je wat hoger mikt.

Meen vrienden niet, dat ik de spot ga drijven
met wat bij velen echt en zuiver is,
maar als ik een bevrijdingslied ga schrijven,
dan is mijn toon meer aarzlend dan gewis.
De ware vreugde wil niet recht beklijven:
ons oog is nog gewend aan duisternis;
er is zoveel dat nu komt bovendrijven
aan al te jong en onverwerkt gemis.

Hoe waar is 't, dat we zien maar niet doorgronden.
We staan erbij, we kunnen het niet aan.
De diepe danktoon is nog niet gevonden:
daar zou een àl te zware wijs op gaan.
We zijn nog niet verlost van onze zonden,
in tijd van druk aan God en mens begaan,
want vóór wij ons naar eis bekeren konden
bracht God des vijands willekeur tot staan.

't Behaagde God die zonden te vergeven
en niet te wachten tot in eigen oog
wij zouden komen tot een heilig leven.
Het was zijn goedheid slechts die Hem bewoog.
Toch voelen wij nog smetten aan ons kleven,
van haat en zelfzucht is ons kleed niet droog.

Soms deed ook mensenvrees de knieën beven.
Zo staan wij, stumpers, in Gods regenboog.

We hebben in gevaren goed geslapen
en 't risico genomen zo het viel.
(Gelukkig zijn nog velen onzer knapen
gespaard gebleven voor de Duitse hiel!)
De honger trok het vel ons langs de slapen,
maar dikwijls was het blijdschap in de ziel.
We leerden geven, en we leerden rapen
het vriendlijk manna dat op tafel viel.

Zo worden wij van deze twee gedreven:
we hebben niet ten einde toe geboet,
en anderzijds: we vrezen dat ons leven
aan tederheid verliest bij overvloed.
We durven ons niet ganslijk overgeven
en staan in 't licht met een bezwaard gemoed;
ja ook het lichaam blijft nog tegenstreven
en weet niet recht hoe 't zich herstellen moet.

Zo lopen door elkaar nog de gedachten
en zijn we innerlijk nog niet bevrijd.
Onrustig zijn vaak nu juist onze nachten
en nauwelijks vatten wij de werkelijkheid.
En toch, met danken mogen we niet wachten
op een gedroomde spontaneïteit.
Heb dank dan, Heer, voor wat ons englen brachten
door mensenhand - want het kwam juist op tijd.

Heb dank dat wij met Paulus mogen spreken:
'In alles heeft mijn God mij onderricht.'
Wij weten nu hoe weelde op kan breken
en dat de honger soms de zielen sticht.
Een schaduw is ons langs 't gelaat gestreken
en onderschepte voor een tijd het licht.
Nu leidt Gij ons aan liefelijke beken,
de wolk is weg, wij zien uw aangezicht.

De grote mannen met de grote monden
ze zijn vergaan, niet één geeft meer geluid.
Geen duizend jaren is hun duur bevonden,
nog voor de duizend weken was het uit.
Ze namen gif, vergasten zich, ze konden

zich nergens bergen; van gestolen buit,
juwelen, schilderijen, dollars, ponden,
ontging hun zelfs de bloedbesmeurde duit.

Hun kaartregisters kunnen niemand deren,
hun kampen komen overal te pas;
wij zien daar nu de nazi's in marcheren
en pseudo-burgemeesters knippen gras.
De tunnel moeten ze met bezems keren,
en bloed noch bodem, noch 't Germaanse ras,
noch iets van wat hun fraaie mythen leren
heeft stand gehouden toen het nodig was.

Maar onze Koningin, met rein geweten
en onder Haar de dienaar en de held,
en zij die 't spit eerst hebben afgebeten,
ze worden nu in eer en ambt hersteld.
En zij die vielen? Laat ons niet vergeten,
dat velen van de besten zijn geveld.
God heeft van eeuwigheid hun lot geweten,
hun pad gekend, hun uren uitgeteld.

Wees sterk, o hart, en laat u niet ontroven
de troost die u het evangelie biedt;
wij zien het van beneden, God van boven,
Hij houdt u vast al onderkent ge 't niet.
De chaos wijkt; reeds breekt uit 's hemels hoven
een licht; bazuinen klinken in 't verschiet;
de Zoon verschijnt, wien alle heemlen loven.
Waak op mijn ziel, zing uw bevrijdingslied.

26 mei 1945.

26 juni 1945

Ik kan me voorstellen, dat iemand op christelijk standpunt zich tot levenstaak zou kunnen stellen in zijn omgeving alle kleine dissonanten te verzoenen, alle ergernissen weg te werken, juist en met opzet in het kleine. Zich met inzet van ziel en zinnen naamloos aan zulk een kleine taak te geven is specifiek christelijk.

Je voelt je door de grote gebeurtenissen vernietigd, kapotgeslagen.

Ik ben sterk aangelegd op de wisselwerking met publiek en op 'vraag'. Daarom kan ik nog maar niet op streek komen.

Wat me nu gelukt is met *Emmaüsgangers 1945*, en meer nog met *Bevrijdingslied* (eenvoud), moet ik nu ook nog in mijn persoonlijk optreden krijgen.

21 juli 1945

Nooit het schema in zijn naaktheid laten zien en ernstig streven naar lichtheid. Oude lezingen en aantekeningen doorgekeken, op zoek naar stof voor artikeltjes voor *Nieuw Nederland*, een periodiek waarin mij een plaats als redacteur is aangeboden voor de rubrieken letterkunde en muziek. Inderdaad is het, zoals Burger in zijn interview destijds in *De Standaard* schreef: 'Ligt het voor de hand, dat ik met Rijnsdorp het eerst spreek over dit onderwerp, dat hem zoo na aan het hart ligt? Hij geraakt er nooit over uitgesproken, het is een steeds weerkerend voorwerp van zijn gedachten: Hoe is ons volksdeel te brengen tot de kunst, van de literaire met name?' enzovoort. Als ik al die oude dingen herlees, zie ik toch wel duidelijk dat er iets veranderd is. Wanneer ik nu weer ga schrijven, moet het anders. Niet meer het pedagogische en docerende. 'Als tot verstandigen' spreken.

Een paar dingen uit dat oude werk overschrijven, om het bij gelegenheid te gebruiken. Hier volgen ze.

Hoe hoger de beschaving van de mens staat, des te ingewikkelder is het proces van toebereiding. De Hun nam een stuk vlees en reed er een halve dag op tot het murw was. Maar dat was ook maar een Hun. Wij braden of bakken het en kunnen er duizend dingen mee. Want dit heeft mij altijd aan kookboeken gefrappeerd, dat ze zo dik zijn.

Ook de kleine talenten zijn geen vergissingen Gods.

De kunst, met haar gezegende subjectiviteit...

De kunst is voor een samenleving wat een gezond en fris voorkomen voor de afzonderlijke mens is: een bewijs van levenskracht, van welbevinden.

Het vergeten hoofdstuk van het impressionisme: over de wereld der geluiden, naast die van de lichteffecten.

Sinds honderd jaar een regen van uitvindingen, de ideeën beginnen te vallen als sterren (al vallen ze niet altijd precies op de universiteiten).

Onze basis is smal, ons hart ruim.

Van één ding kan de lezer zeker zijn: dat we het nimmer op een accoordje zullen gooien met onze geloofsovertuiging ter wille van het zogenaamd esthetisch schone, maar ook omgekeerd nimmer ons esthetisch geweten geweld zullen aandoen ter wille van heilige huisjes. Geloof en kunst vallen voor ons in één brandpunt samen; tegen beide zeggen we ja en dat ja is één.

Het ideaal hoog stellen in de kunst is van even grote betekenis als het probleem scherp stellen in de wetenschap.

Verbale retoriek bij onze mensen, mentale retoriek bij onze dichters, (Dit zal wel veranderd zijn, 1945!)

De theologie oordeelt belijdenissen. Wij beoordelen werkstukken. Het *werk* beslist, niet de officiële richting van de maker.

24 juli 1945

Op sommige punten zou ik bijna durven zeggen: ik ben murw genoeg, Heer. Maar zo gauw je zoiets gezegd zou hebben, bind je in. De psalmdichters lieten zich toch eigenlijk veel meer gaan.

Wie slaperig is maakt vanzelf die bewegingen die aan het inslapen en het doorslapen ten goede komen. Het heeft mij de laatste tijd bij een halve slapeloosheid wel geholpen, aan die onwillekeurige veranderingen van houding toe te geven. Ook bij het ontwerpen en schrijven van een artikel b.v. helpt het - dit heb ik de laatste tijd gemerkt - toe te geven aan die onberedeneerde impulsen, bijvoorbeeld nu eens een poosje op de schrijfmachine door te gaan, het papier er dan weer uit te halen en òf met potlood, òf met inkt verder te proberen; op een bepaald ogenblik maar aan het net te beginnen, enzovoort.

Deze wijsheid is nog verder uit te breiden over het gehele levensgedrag.

5 augustus 1945

Jezus in het landschap. Heb ik toen reeds in de droom die visie gehad?

Looft God met een vòlle maag (óók 1945)!

16 januari 1946

'k Moet weer terug naar mijn dagboek. Al is wat daarin staat niets bijzonders, het is een bewijs dat er dieper denken en concentratie is geweest.

Ik schrijf dit op kantoor met de januarizon in mijn gezicht. Het is in de namiddag (kwart voor drie); ik voel me kalm, maar moe. Ook in deze toestand kan men dicht bij het vruchtbare denken en het innerlijk-zien zijn. Sinds de vorige aantekening in dit dagboek heb ik in oktober, maar vooral in november de ernstigste geestelijke crisis sinds 1911/1912 doorgemaakt. Het hoogtepunt lag op donderdag 22 november. Aanleiding hiertoe was de verzwaring van de dagtaak, die ik niet als last voel omdat ze inspanning vraagt, maar omdat ze geen kracht en geen tijd meer overlaat voor verdieping. Daarbij kwam een mogelijkheid (naar ik dacht) om nog een nieuw leven te beginnen als journalist. Toen ik instinctief voelde dat die mogelijkheid, zoals ik die mij gedroomd had, niet werkelijk bestond en ik dus in het diepst van mijn hart reeds 'wist' dat dit niet meer voor mij was weggelegd, kwam alles in mij in beroering. Het was: God de gehoorzaamheid móeten opzeggen en het toch niet kunnen; aan Hem vertwijfelen en toch in Hem geloven. De oude en de nieuwe mens hadden elkaar bij de keel.

Dit was verschrikkelijk, maar het geheel in beslag genomen zijn door deze éne gedachte had toch ook iets bevrijdends, het gaf lucht. Telkens weer vloog het me aan, een echte 'verzoeking'. Thuis, na het eten het Onze Vader biddend, bleef ik steken bij de woorden 'Leid ons niet in verzoeking' en kon me niet meer inhouden. Ik weet dat deze strijd in deze vorm niet zal terugkomen. Het is 'uitgehuild' en als mijn denken weer gevaarlijk in diezelfde buurt komt, geeft die wetenschap me rust.

Nu weet ik dus voorgoed, dat mij onthouden is het me vrij kunnen verdiepen in wat ik als mijn eigenlijke werk voel. Het zal een strijd blijven om aan de vermoeide, vrije uren juist zoveel te ontwingen als ik nodig heb om cultureel

in het leven te blijven. Een cultureel leven 'van de hand in de tand'. Ik heb geen specialist kunnen worden en heb het wellicht ook niet willen zijn; ik ben een product van de 'antwoorden', die ik naar verschillende zijden heb trachten te geven. Meer en meer moet ik erin berusten te zijn wat ik zo geworden ben en wil geen houding meer aannemen, waarin ik mij niet geheel op mijn gemak gevoel.

Wel voel ik het voor mijn artikelenwerk als een groot gemis, dat ik over geen bibliotheek beschik, maar ook dit is een *gevolg*: ik heb mij altijd onafhankelijk willen houden van het boek.

Innerlijk voel ik mij - sterker dan in lange jaren het geval geweest is - tot de poëzie aangetrokken. Ik verbeeld mij nu en dan, dat ik een dichtwerk van grotere omvang zal gaan schrijven, waarin ik mijn leven afsluit. Maar dan moet toch de vonk erin vallen.

In ieder geval houd ik dit dagboek aan en blijf ik wakker in de richting van de poëzie. Mijn stijl heeft zich echter naar de behoeften van het proza gevormd; of dit een beletsel is? Het is goed dat ik me ongeveer vijftwintig jaar geleden nogal met de techniek van de poëzie heb beziggehouden. Toch blijft men zich - ook met een zekere nieuwsgierigheid - afvragen: hoe zou ik mij onder andere omstandigheden hebben ontwikkeld?

De dingen waarover ik in dit dagboek *niet* schrijf en in de oorlog niet geschreven heb, vond ik niet minder belangrijk, maar ik sprak er liever niet over. Ik had ook geen behoefte verzetspoëzie te schrijven.

Literair-artistiek kan ik niet tot anderen komen (over anderen schrijven), als ik niet eerst tot mezelf gekomen ben.

8 februari 1946

Wanneer men overdag moe is en daaraan toegeeft door gemakkelijk te gaan zitten of liggen en de ogen te sluiten, dan is het dikwijls alsof men, terugzinkende, doordringt tot zijn jeugd en zich weer omgeeft met de gehoorsindrukken uit de tijd dat men als kleine jongen op zijn rug in bed of op de grond lag. Men luistert naar geluiden en stemmen van veertig en meer jaar geleden, niet door een zich pijnlijk en bewust herinneren, maar men zinkt er vanzelf in terug door de zwaarte van zijn vrijgekomen vermoeidheid.

Vreemd, dat men kan uitrusten door innerlijk iets van

heel vroeger te horen. Het duurt anders niet lang, want al spoedig zinkt men ook dit stadium voorbij, de onbewustheid in. Men hield er alleen maar even halt; het was een toeven op de drempel.

14 februari 1946

Je kunt je nòg zo instellen op regelmatig en onverstoord afwerken van wat aan de orde is, hetzij voor een ander of voor jezelf, toch, als je meent even aan je eigen werk te kunnen toekomen en je moet het dan weer laten rusten en je aandacht bij iets anders bepalen, onderga je weer die kleine maar hevige pijn. Men heeft dan blijkbaar al iets van het hart halverwege uitgegeven, als men merkt dat deze onwillekeurige concentratie vergeefs is geweest.

God neemt uit het zijne; wat een troost te bedenken dat het onze het zijne kan zijn.

Er is kritiek die moet worden gezien tegen de achtergrond van een verzwegen erkenning, ja bewondering.

Iets voor een ander doen, alleen daarom en zonder kabaal, is toch iets dat men pas op latere leeftijd leert.

Schrijvers zijn goede opmerkers, die zich echter als zodanig lang niet altijd verraden. Men merkt het niet zo vaak aan hen dat ze scherp observeren. Maar soms, aan een zijdelingse blik of gezegde, wordt het plotseling duidelijk.

15 februari 1946

In het menselijke kan niets als geheel onmogelijk worden uitgeschakeld.

einde maart 1946

Brahms' vioolconcert heeft de verkwikkende warmte van een mooie najaarsdag. Een cadens in een vioolconcert is de poging uit het instrument te halen wat er niet in zit.

Tegenwoordig zie ik meer de mèn in de vrouw, vroeger meer haar vrouwelijkheid.

Meer dan vroeger zie ik in hoe nodig het is lief te hebben. Wie liefheeft, blijft niet tobben over zichzelf en zijn omstandigheden, zijn meerdere of mindere mate van geluk en succes. In de verhouding tot de naaste komt er *rust*. Niet meer de angst of men de naaste wel aan kan en of men zich kan handhaven. Wie liefheeft 'beheerst' de situatie.

Het *blijft* vallen en opstaan, ook in mijn correspondentie. Soms verzorg ik die zoals ik voel dat het moet en zoals het mij een bevrediging geeft, die opweegt tegen de tijd en de moeite; dan weer is het een zich er doorheen slaan. Alleen dat wat men met liefde doet, is goed.

Het leven maakt je murw en rijp, voorzichtig en op alles bedacht. Maar er gaat toch iets dood; het elan is toch gebroken. Oud worden is geen onverdeelde winst. Het is een andere levensstaat.

15 mei 1946

Gedurende de laatste weken heb ik in gedachten nogal eens aan dit dagboek verder geschreven, maar de gelegenheid om het gedachte tijdig vast te leggen en vooral een minimum aan eenzaamheid en stilte blijft hardnekkig ontbreken.

Het ging in het begin vooral over de *liefde*, die grote ontdekking, het nieuwe, rijke onderwerp na het verdisconteren van het sterven. Ik zag mezelf als leerling in de school van de liefde, aandachtig optekenend wat ik vond. Daarbij wees ik duidelijk iedere nabootsing van de middeleeuwse mysticus, naar inhoud, toon zowel als stijl, af. Het beoefenen van de liefde mag niet opgaan in het schrijven erover in een dagboek. Het is harde, vermoeiende praktijk, maar de liefde mag zich toch ook nu en dan graag op zichzelf richten in denken en schrijven. Het zou trouwens liefdeloos zijn te veronderstellen, dat de middeleeuwse mysticus zijn liefde niet in de praktijk bracht.

Niets wat mij geestelijk aanraakt of vernieuwt laat de esthetische kant van mijn wezen onberoerd.

De liefde mag niet een surrogaat worden voor jeugd, levensvreugde of succes. En toch: is het niet genade, indien wij - we moeten toch iets hebben - naar de liefde als surrogaat grijpen? Wie ouder wordt en wie, zoals ik, in het uitwendige

leven kwalijk geslaagd kan heten, zoekt en aanvaardt vanzelf iets dat vervangt. Wie niet op het ene kan staan, zoekt steun op het andere.

Ben ik dan vroeger geheel zonder liefde geweest? Met liefde bedoel ik natuurlijk naastenliefde. Nee, ze heeft niet ontbroken, dat moet ik aannemen, al zie ik er weinig van, anders zou ze niet zo duidelijk uit de nevels te voorschijn kunnen komen.

Laat ik eerlijk zijn. Wat ik van de liefde in mijn vroeger leven zie, is iets dat eraan verwant is en erop lijkt, maar ze was sterk onderdrukt en vermengd.

Het verlamme gevoel: of ik schrijf of niet schrijf is onverschillig. En toch moet er in mij iets zijn dat niet in een ander is, en in mijn schrijven iets dat bij ieder ander gemist wordt. Dat nu te weten en te vinden, al was het maar om 't tegen onszelf te kunnen uithouden en om aan de ander alleen datgene te geven wat zin heeft. Of bestaat het eigene in een zekere toon, iets onbeschrijfbaars, een zeker gedachtenklimaat, een zekere houding? Niets zal mij van deze zelfbeschouwing afhouden, tenzij ik plotseling de behoefte eraan zou kwijtgeraakt zijn. Want ik kan mij niet veel luxe veroorloven en moet mij richten op het wezenlijke.

In het in gedachten schrijven aan het dagboek is iets van de zonnigheid, de mildheid, de klaarte en de gemakkelijkerheid van het paradijs; bij het werkelijke schrijven is weinig meer dan doornen en zweet, en het resultaat is lelijk, stug, omslachtig en onvolledig.

25 mei 1946

In de brieven van Rilke zit de zeldzame vitamine, zonder welke ik niet 'leven' kan.

Als men met een vraag heeft rondgelopen waarop men gedurende lange tijd geen antwoord kreeg, is de vraag dieper in ons geheugen gegrift dan het antwoord, dat eigenlijk te laat kwam en de zo lang geprikkelde belangstelling niet geheel dekte. Zo kan de vraag weer in ons oprijzen - meê door een vergeetachtigheid, die gevolg van ondervoeding, zorg en ouder worden kan zijn - zonder dat wij ons onmiddellijk het antwoord herinneren.

Wie geen dringend belang bij het leven heeft is het rustigst.

Het balkon aan de voorkant van het huis waarin ik woon, op het zuidwesten, is onvolprezen. Het betekent een moment in mijn ontwikkeling. Ik zie er een leiding van God in, dat dit me althans al zoveel zomers gegeven is.

26 mei 1946

Soms denk ik, min of meer in ernst, dat ik de gave heb mezelf onzichtbaar te maken. Van wat ik zeg of doe wordt nooit notitie genomen. Als ik iemand aanspreek, is er altijd een ander die er tussen komt of iets dat afleidt. Als ik iets zal vertellen, krijgt de aangesprokene onmiddellijk belangstelling in iets anders of valt me in de rede. Als ik een artikel schrijf overkomt het me héél zelden dat iemand me erover aanspreekt of blijkt het gelezen te hebben. Mijn beste artikel *Naar nieuwe centra* (opgenomen in *Ter Zijde*, Amsterdam 1935) bleef totaal onopgemerkt. *Eldert Holier* is nog nooit in een meer uitvoerig artikel besproken. Enzovoort. Op kantoor is het al net eender. Daar zit ik nog op dezelfde plaats als vijftienvintig jaar geleden en doe nog hetzelfde werk.

In de zomer van 1938 heb ik veel van en over Rilke gelezen. Het komt mij voor dat ik eraan toe ben dit nog eens over te doen; ik kan geloof ik *nu* veel van hem leren en heb hem nodig voor mijn levens- en werkhouding.

6 juli 1946

Sinds de vorige aantekening een nieuw begin gemaakt met de Rilke-studie. Voorlopig is hij voor mij *de* dichter. Ik ben dankbaar dat mijn aandacht zich spontaan om deze figuur sluit, want ik was bang dat ik te oud en te versleten was om nog tot een nieuwe en verse aandacht in staat te zijn.

Aan tafel las ik vanavond de geschiedenis van de stokbewaarder uit de Handelingen in de zo veelszins frisse Leidse vertaling. Dan gevoelt men toch wel heel scherp de armoe van Rilke.

Enkele aantekeningen van de laatste tijd, die ik nog niet ingeschreven had:

Ik ben de man, die wat hij gedaan en geschreven heeft zelf voor de helft heeft uitgewist.

Iedere notitie in dit dagboek is het bewijs, zo niet het verslag van een nederlaag.

Men zegt, dat er grootheid in nederlagen kan bestaan.

Als het op eerlijkheid aankomt, is er van verscheidene jongeren aan de 'overzijde' veel te leren.

Naar de mens gesproken heb ik alleen nog maar slijtage te verwachten. Deze gedachte had ik vergeten. Ze schiet me nu pas weer te binnen. Een nieuw bewijs van slijtage.

De wonderlijke rhapsodie die mijn leven heet.

Zouden mijn domheden en beperktheden sterker zijn dan Gods leiding?

Ik heb vroeger wel eens in een muziekbeschuwing gelezen, dat een stof dan goed behandeld geacht kan worden, als men zich niet kan voorstellen dat een ander zich nog daaraan zou kunnen wagen. Als voorbeeld werd genoemd de legende van Tristan en Isolde. Wagner zou de mogelijkheden die hierin liggen, hebben uitgeput en daarmee hebben bewezen, dat zijn bewerking goed was.

Dit gaat op, maar ... alleen voor de lopende kunstperiode. Komt er een nieuwe tijd met nieuwe middelen, dan staat de kans weer open. Vandaar dat Debussy kon zeggen: 'Het wordt tijd dat de legende van Tristan en Isolde eens muzikaal bewerkt wordt.'

Hoe schuldig staan wij tegenover de nagedachtenis van reeksen van doden, die wij al te gemakkelijk en te snel vergeten. Maar niet alleen wij, ook de omstandigheden en het drukke leven hebben schuld.

Hoe zou men iets goeds kunnen schrijven zonder de zegenende stilte, die stilte, die het ons ingeeft?

Wat bewijst dat hetgeen wij schrijven goed is: de illusie dat wij iets scheppen dat nog nooit zo gezegd is, iets totaal nieuws en definitiefs, òf: het gemak en de onbevanging waarmee wij schrijven?

Door woestijnen van middelmatigheden waden deze aantekeningen.

21 juli 1946

Ondanks minder geslaagd werk dat achter ons ligt; on-

danks vergissingen en fouten, ondanks omwegen; ondanks een vijandige en jaloerse dagtaak, groeit de 'schrijver' in mij, want hij is nauw verwant aan de mens. Kunnen schrijven; gevoelen, weten te kunnen schrijven, is bijna een vergoeding voor het niet goed en niet genoeg en niet naar hartelust te *hebben* geschreven.

Heimwee naar een stil landweggetje met zwaar boomgeruis, naar een lange, monumentale juli-zomerdag.

Angst dat de hemel niet 'intiem' genoeg zou zijn, zoals een kleine kamer in een landhuisje, waarin men een zomer lang, geconcentreerd op meditatie en schrijven zou willen leven, intiem wezen kan. Angst, dat men in de hemel spijt zou hebben over gemiste, dichtbijge, kleine, intieme, aardse schoonheid, waaraan daar niet meer gedacht kan worden in het geweldige, alomvattend-sterke en eeuwig-stralende, in de ontzaglijke stormen van aanbidding daar.

'Het denken aan de levensgedachte gaat altijd door' noteerde ik eens een twintig jaar geleden. - Altijd-door denken aan je levensgedachte, door alles heen, voert tenslotte toch tot een zekere, niet te miskennen gevorderdheid, tot resultaat.

Als ik het gevoel heb dat het peil van dit dagboek bedroevend is ingezakt, probeer ik het door langzaam en netjes schrijven weer op te halen.

Met het schrijven in dit dagboek ben ik altijd ten achter en veel is me ook nu weer ontglipt. Wanneer ik verlang naar dat landweggetje, *is* het er dan niet en *ben* ik dan niet in zekere zin (in een niet-ònzekere zin) daar? Die julidag leeft in mij, maar ik leef ook in die dag. Ik heb economie moeten leren; in mijn vakantie heb ik van alles gedaan: gerust en gewerkt, ik heb binnen en buiten gezeten en zelfs deze korte zondag, die praktisch bestaat uit de schaarse uren tussen de kerktijden, heb ik verdeeld in lectuur, rust, denken en schrijven. Bijna had ik een ingeschonken kopje thee op het balkon gezet om daar ook in de geest te zijn, terwijl ik hier in de koelere achterkamer in mijn dagboek schrijf. Zo heb ik vroeger wel in een kamer de radio laten spelen, terwijl ik in een andere kamer las of sliep, niet uit vergeetachtigheid, maar om de kamer voor mij te laten 'luisteren'.

Ik schrijf, maar ik ben aan alle stille landweggetjes; ik hoor overal de zware bomen ruisen en zie de monumentale juli-wolken boven de akkers. Hoe kortzichtig is het deuren achter zich te sluiten, radio's tot zwijgen te brengen, landweggetjes voor zich te verduisteren. Laat de wereld open; leef in een open wereld.

26 juli 1946

Wie weinig tijd heeft en wiens lezen weinig meer is dan een haastige wandeling langs een gedekte tafel, krijgt dikwijls in zijn even opnemen en inkijken een sterkere indruk van een boek of tijdschrift dan bij rustige lezing thuis, waar gewekte verwachtingen vaak verdwijnen.

Iets anders is de suggestie die van een, 'n eenheid vormende, goede dichtbundel uitgaat en die niet alleen eenheid in rijk-geschakeerde zielsavonturen kan suggereren, maar tevens een illusie van volledigheid en uitvoerigheid kan geven, terwijl het boekje welbezien niets anders dan fragmentarische lyriek bevat.

Waarom moet het altijd het *lijden* zijn dat ons geestelijk mooi maakt? In de hemel zal het blij wezen onze schoonheid zijn.

Het beetje dat men beleefd heeft, het beetje dat men gelezen heeft, beheert men aandachtig en zuinig, want men moet het ermee doen. Bij iedere nieuwe optekening in dit dagboek voelt men zich opnieuw in genegenheid daaraan verbonden.

31 juli 1946

Zonder afgunst kunnen zien, dat God in anderen meer schittert dan in ons.

16 augustus 1946

Terugkeer tot de oude idealen, maar nu geleerd door de ervaring.

Les van Rilke: de tijd voor goede dingen nemen.

Wie zich verandert, moet er zich op voorbereiden dat de anderen zich gelijk blijven.

Een tijd lang wil men in de kunst hetzelfde horen, nu eens zus, dan weer zo.

18 augustus 1946

Vanmiddag maar met zijn tweeën thuis. Hoeveel langer lijkt de tijd die men voor zichzelf heeft.

Ik kan bijna niet meer voor mijzelf bidden, of het 'ons', het zeer concrete 'ons', waarbij ik met name denk aan een - nog betrekkelijk kleine - kring van mensen voor wie ik mij geestelijk verantwoordelijk en aan wie ik mij in christelijke liefde verbonden gevoel, dringt zich in de plaats van het 'ik'.

Als ik het voortgaan van de tijd buiten mij en in mij als troost ervaar, is het in de grond der zaak niet de tijd, maar het werk van de Heilige Geest in de tijd, dat mij troost. Zo kom ik langs de weg van de ervaring tot de reeds theoretisch gekende waarheid, dat de Heilige Geest de Trooster is.

Nietwaar, dit zal onze innigste verbondenheid blijven uitmaken, dat wij ons gelijkelijk laten meevoeren door de bewegingen, door het duizendvoudig bewegen van de ziel der muziek, ook in de taal. In de grond der zaak zingt alles en eerst wanneer alles zingt, leeft het waarlijk. Hoe kan men zich het 'eeuwig zingen' in de hemel als iets vervelends voorstellen, wanneer men bedenkt dat het ware zijn zingen, gezang is, en het zingen *zijn*.

Mijn leven heeft een kalme pols; ik moet nog veel ellende zien.

Wanneer iemand niet op een naam of woord kan komen en wij zouden ons die naam of dat woord hebben herinnerd, dan wil het vaak gebeuren dat wij nu ook belemmerd worden in ons geheugen. Zo kan ook het zien of horen stutelen van iemand met een beperkte woordenschat onze eigen fantasie doen struikelen; het lijkt dan of wij gevangen zijn in de beperktheid van de ander.

Vanavond in de kerk werden drie babies gedoopt en twee ervan begonnen, bij het voelen van het koude water op hun voorhoofd en oogjes, te huilen. Bij het krachtig zingen van de psalm, door het orgel begeleid, werden ze stil. Ik verplaatste me een ogenblik onwillekeurig in zo'n kindje, dat

verbaasd de geluidsgolven door zich heen laat stromen. Zo zal ik ook als heel jong kind op muziek gereageerd hebben. Zonder bewust iets van 'muziek' of 'schoonheid' af te weten, staart men in de kern.

24 augustus 1946

Het voorbijgaan van de tijd is eigenlijk illusoir. Het verleden blijft.

Onze eer, onze naam, onze 'roem' is een aangelegenheid van God, die we Hem gerust kunnen overlaten.

Zodra dit leven geen geheimenissen meer voor ons heeft, beginnen wij daadwerkelijk te sterven.

Je geest is het leven vooruit en dat geeft vreemde verwarringen, als de voorhoede terugkijkt om te zien waar de achterhoede gebleven is. Want ook de achterhoede behoort tot ons wezen.

Dit dagboek is bijna wat mijn leven is: altijd maar weer beginnen, ondanks het vorige, op hoop tegen hoop.

Soms ontleden we de 'roerende dankbaarheid aan God' en vinden daarin, menen we, een element van zelfbedrog, een vroom *willen* zien van de dingen. Dit toegeven, die would-be vroomheid, die partijdigheid ten gunste van God, die valse plooi van heiligheid *is* er. Maar als we dieper graven, komen we op een zuivere en krachtige, zij het kleine, geloofskern. Daar omheen zit een laag vergroting en overdrijving, als bij een kind dat werkelijk blij is, maar die blijheid aandikt en overdrijft uit een zekere slaafse genegenheid ten aanzien van hem die het blij maakte. Het slaafse is altijd het valse element in de verhouding tot God; slaafsheid is alleen mogelijk bij hoogmoed, ze is er de omkering van. Waar geen hoogmoed is, is ook geen slaafsheid.

31 augustus 1946

'Die avond lazen we niet verder' (Dante). Men moet zó kunnen schrijven, dat de lezer ergens met lezen ophoudt. Eerst wanneer het schrijven zichzelf op deze wijze opheft, bereikt het zijn doel en is het goed. Het voert de lezer dan langs een korte weg naar een halte waar een levensuitzicht ons overweldigt.

Ik ben aan *Trader Horn* (zie 5 december 1944) verplicht te zeggen, hoe ik op deze gedachte kwam. In de trein in de buurt van Gouda, op weg naar Utrecht, 's namiddags ongeveer zes uur, las ik in vertaling het opstel van Denis de Rougemont over *Personalisme en oecumenische beweging*, geschreven in 1941. Hij plaatste na elkaar het Griekse individualisme en de Romeinse zin voor het collectieve; toen de nieuwe houding van het christelijk geloof en de herkomst van woord en begrip 'persoon'. Zo kwam hij aan de volzin: de christen is er niet op uit zich te onderscheiden, maar te dienen. Ik kon toen niet verder lezen, in het hart getroffen als ik was door deze woorden. Vooral ook door de dubbele zin van dat 'zich onderscheiden', waarvan de dubbele betekenis toch ook weer zo prachtig ineenschuift als twee kleuren, over elkaar gedrukt.

Ik ben nu geheel in uw handen; als was ben ik in uw handen, o Heer.

Mijn oudste zoon zei aan tafel, dat hij gedurende de oorlog toch bijna altijd optimistisch geweest was. Ik antwoordde: dat was je gegeven. Achteraf zien we, dat dit of dat ons gedurende die en die tijd gegeven is geweest. De laatste waarheid kan over ons leven pas achteraf gezegd worden. Achteraf zal het blijken.

Van nu af aan bewust het Nederlands-provinciale in mij overwinnen door *durend* contact met het buitenland. Dit schrijf ik naar aanleiding van lectuur in John Buchan: *Oliver Cromwell*.

Ik kan mij alleen wreken over het middelmatige, slordige of slechte dat ik in schrijven en spreken begaan heb, door nu alleen nog maar het allerbeste te geven, nuchter en volhardend als een schaakspeler, die tijdens een toernooi achter is geraakt en zich door zijn eigen tekortkomingen niet laat intimideren.

Noodgedwongen leer ik in mijn vrije tijd bijna tegelijkertijd uitrusten en werken. Het is bijna een elkaar wederzijds doordringen van rusten en werken, rust en werk in één.

1 september 1946

De grenzen onzer macht, naar de zijde van de engelenwereld en God toe, ondervinden we niet als machteloosheid, als verlies en angst, maar als iets zaligs.

7 september 1946

(Vroeger bij verschillende gelegenheden oude foto's gezien, onder andere een van omstreeks 1855, voorstellend een fotografisch atelier in de open lucht.) De mannenkleding van die tijd heeft iets merkwaardig pathetisch.

Levens van gelovige kleine burgers en arbeiders uit mijn kinderjaren. Van dichtbij gezien overweegt de spijt en het niet-begrijpen waarom die levens zich in zulk een hoek en vaak onder zoveel druk hebben afgespeeld. Hoe verder afstand echter, des te meer komt voor ons besef het zedelijk karakter van hun leven naar voren. Ze winnen aan zuivere menselijkheid, ze worden groter; het economisch milieu vervaagt weliswaar niet, het wordt integendeel in zijn tijdskarakter scherper zichtbaar (hun hooggehoede liberale werkgevers en broodheren!), maar het overheerst hen niet meer, het wordt bijna tot décor. Hun geloof heeft hun wereld overwonnen.

Achter recente herinneringen sluit zich de tijd als water en wat enige weken geleden is - ik denk op het ogenblik aan de literaire conferentie van 10 en 11 augustus in het Gereformeerd Zendingscentrum te Baarn - lijkt reeds nu in zijn ongrijpbaarheid legende, ofschoon we toen-gemaakte afspraken nog gemoedelijk inlossen, alsof we werkelijk nog eigenaar van dat verleden waren.

Terwijl dit zo is, kunnen we bijvoorbeeld als we stil in onszelf luisteren, nog horen - of liever, in ons doemen op - geluiden van heel vroeger: straatgeruchten; pratende stemmen die tot ons doordrongen door een houten vloer waaronder een balken zoldering en die daardoor iets onbeschrijfelijk dromerigs verkregen; ventergeroep; de bel van een opleidingsschip in een naburig haventje enzovoort. Die laatstbedoelde herinneringen zijn blijvender, wezenlijker; ze behoren tot een diepere laag. Dat verleden heeft zijn beslag gekregen en verandert niet meer.

Strikt genomen moet men niet alleen het schrijven en het geldverdiene gescheiden houden, maar ook het schrijven en het publiceren.

Christus dankte de Vader in het openbaar, dat Hij het voor de wijzen en verstandigen verborgen hield. Dit konden de wijzen en verstandigen horen en ze kunnen het nu zwart

op wit lezen. En toch werd en wordt daardoor de verborgenheid niet opgeheven.

Schuberts stijl bleef aan zijn tijd gebonden, maar meteen is hij veel rijker en groter dan zijn tijd.

Het zaterdagse neuriën onder het werk. Zal de blijdschap van de eeuwige zondag niet te zijner tijd op de zaterdag van mijn leven mij al zachtjes doen zingen?

Het is ook wel eens prettig een gedachte half opzettelijk tussen de vindere te laten doorglippen. Het geeft een gevoel van aangename overvloed.

15 september 1946

Er is een oneindige vrede en goedheid Gods in het vallen van deze regen.

27 september 1946

Dat Gods wegen hoger zijn dan onze wegen is ten slotte niet alleen de diepste, maar ook de enige troost.

Als men iets gemaakt heeft dat geslaagd is, vervalt men gemakkelijk in de fout er een industrie van te willen maken.

Het geval kan zich voordoen dat men zich gekrenkt gevoelt en dan, in de grond der zaak wonderlijk genoeg toch verstandelijk, tot de conclusie komt dat men dit of dat nu niet meer kan doen. Maar het kan ook voorkomen, dat men niet verbitterd is en welwillend staat tegenover de mensen die zich, naar we menen, jegens ons misdroegen, doch dat men bij zichzelf eenvoudig de onmogelijkheid constateert, dit of dat nog langer te kunnen doen.

Mijn reserve is groter dan mijn kapitaal.

30 september 1946

De vriendelijke blik, 'vol liefde', van een stervende, kunnen we eigenlijk niet verdragen. Aan deze zijde van het graf zou niet alleen Gods toorn, maar ook Gods liefde, onvermengd, ons verteren.

Ik ga steeds meer van mensen, steeds minder van boeken houden. Ieder boek moet rechtstreeks afgetapt zijn van het leven en alleen zo is een boek te verdragen.

Derde boek

2 oktober 1946

De noodzakelijkheid een nieuw cahier te gaan gebruiken, herinnert me eraan, dat het tijd wordt het tweede boek van deze aantekeningen af te sluiten. Veel betekent zulk een afsluiting niet. Toen ik begin november 1944 de draad van het dagboek weer opnam, na een pauze van ongeveer drie jaren, lag het voor de hand een nieuwe afdeling te beginnen. We stonden toen voor de hongerwinter en de bevrijding. De overgangperiode daarna kan nu wel als afgesloten beschouwd worden. Het einde van het proces te Neurenberg accentueert wellicht het einde van die overgangstijd. Alle reden om even in gedachten een streep te zetten en onder die streep weer gewoon verder te gaan. Zulke strepen hebben meer esthetische dan logische betekenis. We willen graag de illusie behouden dat ons werk zich vanzelf organisch afrondt.

Bij kleine voorvallen die toch in het voorbijgaan even indruk maken - men verliest iets, men klemt zijn vinger of iets dergelijks - heb ik me meermalen afgevraagd wat, indien alles betekenis heeft, hiervan de betekenis zou zijn.

In de ziekelijk-mystieke kringen schijnt zich nog altijd een stuk romantiek uit de late achttiende eeuw staande te houden. Door de paring met religie heeft deze romantiek een uiterst taai leven verkregen. In alle verbindingen die de religie aangaat, is zij het diepte en duur aanbrengende element.

De tweede Rilke-periode schijnt beëindigd te zijn. Om voor anderen blijvend iets te kunnen zijn, is het nodig dat we van tijd tot tijd uit hun aandacht verdwijnen. Hoe mooi, hoe waar, hoe vanzelf en hoe verrijkt wordt dan de terugkeer!

6 oktober 1946

In hoeveel je ook meent in geluk te kort te schieten, je bent toch altijd gelukkig genoeg om een ander te helpen die minder gelukkig is.

Ik moet er nu maar in berusten, dat de onzekerheid en de twijfel aangaande de geslaagdheid van mijn eigen leven blijvend zijn en mij telkens zullen pijnigen, een kwelling even regelmatig terugkerend als de vloed, doch op een minder bekend ritme.

'k Leef voortdurend aan de rand van het een of ander: verdriet, de onmogelijkheid verder te gaan, uitputting, moedeloosheid.

8 oktober 1946

Kort voor het slapen had en heb ik meermalen een of andere angstige verbeelding: ik raak onder de tram, laat een kind vallen, enzovoort. Vroeger verontrustte ik me daarover; nu, vooral als ik een poos wakker heb gelegen, stelt het me gerust, omdat ik nu begrijp dat het waakbewustzijn zich door de nabije slaap bedreigd voelt.

12 oktober 1946

Weer tranen, maar nu van onbegrepen dankbaarheid.

Onze dagen beginnen vaak als mooie herfst dagen in de natuur; ik bedoel niet zozeer wat onze stemming betreft, maar denk hier aan frisheid, ontvankelijkheid en scheppend vermogen van de geest. Jachterigheid, werkspanning en afmatting doen de lucht betrekken en evenals buiten eindigt de werkdag griezelig en met een koude regen.

Wat je als christen krijgt op het stuk van waardigheid en eer lijkt zo op het oog uiterst gering, maar het is van onvergelijkbaar sterkere hoedanigheid dan wat de wereld aan rang en eer geven kan. Het is onverliesbaar, zinkt nooit terug beneden een zeker minimum en heeft in zich - waarom zou ik nog langer naar een ander woord zoeken? - de belofte van het eeuwige leven.

Een latere lezer van dit dagboek, die erover schrijven wil, wordt vriendelijk verzocht niet alles uit tijds- en levensomstandigheden te willen verklaren.

Liefde is - misschien! - blind, maar ze *maakt* ziende.

18 oktober 1946

Bij een te veel aan macht gaat de mens onherroepelijk te gronde.

21 oktober 1946

Wanneer ik nu het geloof verliezen zou, zou ik toch ook de smaak aan de wereldse genoegens kwijt zijn.

25 oktober 1946

Kamermuziek van Haydn: vaak een uitgebreid en kunstig neuriën.

31 oktober 1946

Ik zie nu al heel duidelijk, dat mijn werk na mijn dood heel spoedig vergeten zal zijn door het experimenteel karakter ervan. En toch heb ik niet anders gekund.

De intellectueel is meer een zeker menstype dan iemand die tot een zekere graad van ontwikkeling is gekomen.

november 1946

God ziet niet alleen wat wij doen, maar ook de gevolgen daarvan tot in geslachten. Zo kan ons leven gezegender zijn dan wij wel weten. Wij zien onszelf te weinig als schakel in de keten der generaties.

Iemand van circa zeventien, achttien jaar is eigenlijk nog maar een schets van een mens.

9 maart 1947

Altijd weer, als een vermoeide vlieg, willen we ons neerzetten op een of andere sluitrede - in de zin van de *Prediker* - om daarvan door God noodzakelijkerwijs weer te worden weggejaagd.

15 maart 1947

Een bijbelse, vanzelf in je geformuleerde gedachte doodslaan met een bijbeltekst.

17 maart 1947

Mijn leven is een houtsnede, met veel zwart, sobertjes bijgekleurd door kunst en literatuur.

21 maart 1947

Het zal toch tot de genoegens van dit dagboek blijven behoren er dingen in op te tekenen, die een ander niet interesseren.

30 maart 1947

Alles doet pijn.

Lohengrin (Vorspiel): geniaal gebroddel.

24 mei 1947

Ik voel de theoreticus in me afsterven.

Heb dank dat uw Geest er is, dat die ook met mijn laatste krachten een schoon spel kan spelen tot eer van uw Naam.

28 mei 1947

Ik zoek de schoonheid niet; ik wil mij door haar laten verrassen.

begin juni 1947

De eigenlijke scheppende potentie voel ik sterker worden.

17 juni 1947

Een vertroostende gedachte, dat de groei en de ontwikkeling van het onderbewustzijn niet hoeft stil te staan doordat het bewustzijn te druk bezig is.

27 juni 1947

God is een Meester in het troosten.

30 juni 1947

Ik betrap me op het denken aan mijn boek, zoals men zich betrapt op het begin van een droom.

22 juli 1947

Een schoon heimwee kan op zichzelf al een gift en een genade zijn.

Welk een ervaring, bij de verhoring van een gebed te staan.

In ieders leven komt er toch wel één dag voor, die hij doorbrengt op de manier die hem ideaal voorkomt. 'An diesem vollkommenen Tage', schreef Nietzsche in de voorrede tot zijn *Ecce homo*.

Er is muziek die men maar éénmaal mooi kan vinden en daarna eigenlijk nooit meer horen moet (bijvoorbeeld *Kleengedichtjes* van Gezelle door Catharina van Rennes).

Rusten in je grondformule.

maart 1948

Als men iets van je citeert en daarbij zegt: 'Wie zei het ook weer?', is dat een bewijs dat je in dat zeggen in de goede zin 'zakelijk' bent geweest.

april 1948

In estheticis wordt het zwijgen je nooit kwalijk genomen; wèl het verkeerde en geforceerde spreken.

mei 1948

Iets dat je door alles heengaat: de gedachte dat God je vriendelijk aankijkt.

juni 1948

De meeste mensen hebben er geen idee van hoeveel vrijheid God ons mensen heeft gelaten. Ze zijn er bang van.

4 juli 1948

De idylle heeft hier en daar, nu en dan, een plaats in het leven behouden om te bewijzen en eraan te herinneren, dat het leven geen idylle is.

Er is ook een tijd voor *gebeden* om te rijpen en er komt een ogenblik dat men zegt: dit gebed is nu rijp. Het gebed is nu rijp naar meer ruimte voor mijn schrijfwerk, ofschoon ik bij het neerschrijven van ieder woord iets moet overwinnen. Mijn levensboek telt niet veel bladzijden meer. Zal op één van die bladzijden nog *de* grote gebeurtenis van mijn leven komen te staan: de volledige aanvaarding van mijn schrijverstaak, waartoe ik overigens nog steeds maar gebrekkig ben toegerust? Is het rijp worden van het gebed het begin van de verhoring?

17 februari 1949

Men wordt slechts wat men is.

30 april 1950

Het werk moet vandaag gedaan, de blijheid vandaag gegrepen worden.

De kerk gaat kapot aan de zonden van je buurman.

Een vers is onder andere dan goed, wanneer het in je herinnering langer lijkt dan het in de werkelijkheid is. Is dat met proza juist andersom?

Laat al het licht dat mij gegeven is een ogenblik daarin wonen, o Heer (in een gedroomd werkstuk namelijk).

Lijst van intekenaars

BERT AALBERS, Den Haag
 DS. B.J. AALBERS, Geldrop
 DS. G. AALBERSBERG, Stadskanaal
 MR. W. AANTJES, Utrecht
 DS. J.G. ADEMA, Heelsum (Gld.)
 C.A. ADMIRAAL, Leiderdorp
 DRS. H. ALBLAS, Haren (Gron.)
 MEVR. W.W. ALLON-KONING, Hilversum
 DS. G. VAN ANDEL, Driebergen
 MEVR. E. ANDREA-SLINGERLAND, Hengelo
 H. APPERS, Heerhugowaard
 J.G. ARENSMAN, Kamperland
 A. VAN ATTEN, Rotterdam
 J.G. BAART, Rotterdam
 PROF. DR. P.C. BAAYEN, Breukelen
 A.W. BAKKER, Beetsterzwaag
 PROF. DR. J.T. BAKKER, Kampen
 MR. P.S. BAKKER, Den Haag
 DRS. A.J. DE BAKKER, Zuidland
 H. VAN BALKUM, Capelle a.d. IJssel
 D.S. BANGA, Holwerd
 W. BARNARD, Ellecom
 H. BATELAAN, Leidschendam
 MEVR. F. BAVINCK-VAN DER VEGTE, Amsterdam
 J. VAN BEEK, Waspik (N.Br.)
 DS. K.M.R. VAN DER BEEK, Arnhem
 MEVR. T.W. BEEN-KRANS, Amersfoort
 DRS. M. BEINEMA, Middelburg
 MEJ. J.J. VAN BENSEM, Rekken
 MEVR. G. BERENDS-HUISJES, Dronten
 J. BERG, Bennekom
 H.C. VAN DEN BERG, Delft
 IR. J. VAN DEN BERG, Geldrop
 S. VAN DEN BERG, Emmen
 JOS. VAN DEN BERG-VAN EIJK, Dordrecht
 MEVR. E.V.D. BERG-LINDEBOOM, Zeist
 PROF. DR. G.C. BERKOUWER, Amsterdam
 DRS. A.C. DEN BESTEN, Amsterdam
 DS. R.J. BEUKEMA, Amstelveen
 J. BEVELANDER, Den Haag
 BIBLIOTHEEK ARNHEM, Arnhem

MR. B.W. BIESHEUVEL, Aerdenhout
 DS. A. BIKKER, Zeist
 DS. R.J. BLAAUW, Krabbendijke
 DS. S. DEN BLAAUWEN, St. Maartensbrug
 J. BLOK, Badhoevedorp
 P.H. BLOK JR., Rotterdam
 DR. C. BLOKLAND, Waalwijk
 B.A. VAN DER BLOM, Schiedam
 DRS. N. VAN DER BLOM, Rotterdam
 J. DEN BOEFT, Leiderdorp
 MEJ. E. BOEKESTIJN, Rotterdam
 H. DE BOER, Haren (Gron.)
 J.A.A. DE BOER, Haarlem
 J.H. DE BOER, Epe (Gld.)
 W.C.P. DEN BOER, Harderwijk
 DS. C.M. BOERMA, Hilversum
 DR. F. BOERWINKEL, Driebergen
 P. BOOMSMA, Marken
 MR. A.M. BOON, Santpoort
 H. BOON, Barneveld
 P. BOONSTRA, Winschoten
 S. BOONSTRA, Groningen
 J.J.G. BOOT, Bennekom
 MR. J.A. BORMAN, Den Haag
 C.A. BOS, Zwolle
 R. BOS, Ede
 P. VAN DEN BOS, Rotterdam
 DS. W. VAN DEN BOS en MEVR. W.J. JAGER, Rotterdam
 DRS. A.C. BOSCH, Leeuwarden
 PROF. DR. J. BOSCH, Amstelveen
 W. BOSCH en E. BOSCH-VAN DE KOLK, Amersfoort
 D. BOSMAN, Rotterdam
 G. BOTH, Amersfoort
 DS. HANS BOUMA, Hilversum
 DR. J.A. BOUMA, Heiloo
 MR. A. BOUMAN, Eelde
 J. BREUKELAAR, Amstelveen
 H.J. BRINKMAN, Amstelveen
 J.J. BRINKMAN, Arnhem
 S. BROEKEMA, Groningen
 DR. O.C. BROEK ROELOFS, Zuidlaren
 DS. J. BROUWER, Beetgumermolen
 MEVR. W. BRUINS SLOT-CHARDON, Castricum
 G.A. DE BRUYNE, Zaandam
 MEVR. H.C.W. DE BRUYNE-LINDEBOOM, Utrecht
 H. BUESINK, Rotterdam
 DR. W.J.C. BUITENDIJK, Doorn
 DRS. M. BUNING, Amsterdam
 C. VAN DER BURG, Amsterdam

MEJ. C.J.L. BUS, Groningen
 DR. J.J. BUSKES, Amsterdam
 DRS. D.J. BUWALDA, Kampen
 A. BUYS, Hoogeveen
 DRS. A.J.P. CHARDON, Haarlem
 MEJ. DRS. C.M. CHARDON, Renkum
 VGS HENDRIK DE COCK, Groningen
 DS. W.M. LE COINTRE, Amsterdam
 MEVR. J.J. COLLET-WARNAAR, Heemstede
 J. COULANDER, Den Haag
 CHR. COUPRIE, Amsterdam
 DAMES DU COUX, Rotterdam
 MEJ. J. VAN DAM, Amsterdam
 C. DANE, Hilversum
 K. DANE, Wassenaar
 DRS. J. DAS, Amsterdam
 N. DEKKER, Amsterdam
 DS. TH. DELLEMAN, Groningen
 A.C.M. DELVILLE, Bergschenhoek
 J.D. DINGERINK, Amsterdam
 R. DIELEMAN, Alkmaar
 DR. E. DIEMER, Rotterdam
 DR. F.T. DIEMER-LINDEBOOM, Rotterdam
 F. DIEMER, Nieuwe Tonge
 PROF. MR. I.A. DIEPENHORST, Zeist
 W.J. DIJK, Ermelo
 PROF. DR. W.K. VAN DIJK, Haren
 DS. D. DIJKSTRA, De Krim
 S.G. DIJKSTRA, boekhandel De Tille, Leeuwarden
 F.W. DILLINGH, Bergen op Zoom
 MEJ. A. DOESBURG, Den Haag
 C. VAN DONGEN, Groningen
 G. ALB. VAN DONGEN, Rotterdam
 MR. J. DONNER, Den Haag
 J.J.A. DOOLAARD, Kampen
 A.J. VAN DOORN, Deventer
 J. VAN DOORNE, Baarn
 PROF. DR. H. DOOYEWEERD, Amsterdam
 MEVR. M. VAN DORP-DE BRUYN, Zoetermeer
 MEVR. J.A. VAN DORP-VERSCHOOR, Rotterdam
 J. DOTINGA, Drogeham
 E. DRAISMA, Pijnacker
 PROF. DR. P.J.D. DRENTH, Amsterdam
 MEVR. A. PH. EDELMAN-VAN BOXEL, Barendrecht
 G. VAN EERDEN, Groningen
 MEVR. DS. E.G. VAN EGMOND, Amstelveen
 C. EIJKMAN, Arnhem
 B.D. ELZINGA, Baarn
 D.P. ENGBERTS, Kampen

H. VAN DER ENT, Apeldoorn
 C. ESSER SR., Rotterdam
 C. VAN ETTINGER, Rotterdam
 JOH. VAN ETTINGER, Rotterdam
 A.J. FIBBE, Rotterdam
 H. FIDDER, Harderwijk
 DS. W. FIJN VAN DRAAT, Amstelveen
 DR. A. LA FLEUR, Haarlem
 DRS. K.D. FLEURKE, Leidschendam
 IR. C. VAN DE FLIERT, Rijswijk
 PROF. DR. J.R. VAN DE FLIERT, Amstelveen
 MEJ. M.J. FRIJLINK, Uft (Gld.)
 PROF. MR. W.F. DE GAAY FORTMAN, Den Haag
 DRS. M. GEERINK BAKKER, p/a NCRV
 N. VAN GELDEREN, Uithoorn
 MEVR. K. GELJON-V.D. ZEE, Amstelveen
 MEJ. D. GERBER, Rotterdam
 MEVR. C.M. GERBER-DE BOER, Capelle a.d. IJssel
 MEVR. S.H. GERBER-HEUKELS, Apeldoorn
 H.E. GILHUIS, Rotterdam
 DRS. T.M. GILHUIS, Amsterdam
 PROF. DR. W.H. GISPEN, Amstelveen
 A. GOEDHART, Middelburg
 MEJ. G. GOEDHART, Groningen
 P. GOEDVOLK, Bussum
 PROF. DR. C.C.F. GORDIJN, Otterlo
 DS. B. DE GRAAF, Harmelen
 J. VAN DE GRAAF, Nieuwendam
 ADR. VAN DER GRAAF, Rotterdam
 A.C. GRANDIA, Amstelveen
 J. GRANDIA, Breda
 H. GREVEN, Den Haag
 IR. A. GRIFFIOEN, Utrecht
 C. GROEN, Rijswijk (Z.H.)
 DRS. C. GROEN, Rotterdam
 J. DE GROOT, Reeuwijk
 MR. D.W.O.A. GROSHEIDE, Amsterdam
 I.F. DE HAAN, Vlaardingingen
 MEJ. W. DE HAAN, Rotterdam
 D. TER HAAR en MEVR. J. TER HAAR-KRUIZE, Gouda
 DR. J. VAN DER HAAR, Voorschoten
 R.G. VAN DER HAAR, Amersfoort
 W.A. HAESER, Zoetermeer
 A.H. HAGEN, Amsterdam
 DS. J.C. HAGEN, Leersum
 DS. H.J. HASPER, Zwanenburg
 W. TEN HAVE, Oegstgeest
 H.J. HEBLY, Aalten
 M. DE HEER, Naaldwijk

MEVR. M.J. HEEROMA-SOETEKOUW, Haren
H.J. HEES, Delft
G. DEN HEETEN, Nieuw Vennep
H.A. HEIJ, Schiedam
A. HUINEN, Bussum
A. HEKMAN, Vriezenveen
J. HENDRIKS, Doorn
J.G.C. HERMELINK, Rotterdam
DS. J. HESSELS MULDER, Amsterdam
J. VAN DER HOEVEN, Bussum
P.J. HOFLAND, Kampen
MEJ. H. HOGEBOOM, Leeuwarden
J.C. VAN HOLTEN, Ede
G.H. HOMANS, Alkmaar
DS. C.J. HONIG, Rotterdam
MEJ. J. HOOGENDAM, Beetsterzwaag
MR. W.C.D. HOOGENDIJK JR., Den Haag
MR. H. HOOGENKAMP, Bussum
F. TEN HOOR, Vlaardingen
DS. J. TER HORST, Amersfoort
DR. S. HUISMAN, Castricum
P.W. HUIZENGA, Utrecht
WILLEM G. VAN DE HULST, Bennekom
PROF. DR. W.M.H. HUMMELEN, Malden
D. HUYSER, Den Haag
L.P. ISINGS, Schiedam
Y. JACOBS, Scheveningen
DR. O. JAGER, Kampen
DS. EGB. JANSEN, Leusden-C.
K. JANSSENS, Kampen
B.L. JELLEMA, Dordrecht
DR. A.J. JELSMA, Kamperveen
J. DE JONG CZN., Hilversum
DRS. K. DE JONG OZN., Amersfoort
K.J. DE JONG, Leeuwarden
MEVR. M.J. DE JONG, Utrecht
MEVR. W. DE JONG-V.D. POL, Noordwijk
L.J. DE JONGE, Rotterdam
M. DE JONGE, Den Haag
A. JONGENEEL, Bleskensgraaf
G. JONGSMA, Schoorldam
T. JONGSMA, Groningen
PER S. JORDAL, Hilversum
DRS. A.M.P. KAASHOEK, Goes
DR. M.A. KAASHOEK, Muiden
G.J. VAN KAMP, Amsterdam
DRS. G. KAMPHUIS, Den Haag
P.E.R. KEIZER, Hilversum
DRS. G.M. KERKHOF, Middelburg

A.C. KERSTEN, Den Haag
 R.S. KETEL, Delft
 J.J. KLAASSEN, Roosendaal
 FAM. VAN KLAVEREN, Australië
 DRS. J. KLEISEN, Rijswijk
 MEJ. K. KLOOSTERWAARD, Rotterdam
 P. KNOTTERS, Oudewater
 MEVR. M. KOLDENHOF-KUIPERS, Arnhem
 ROELAND KONING, Wassenaar
 DS. A. VAN DER KOOIJ, Hilversum
 T. VAN DER KOOIJ, Den Haag
 D. KOOISTRA, Amsterdam
 T.P. VAN DER KOOY, Amsterdam
 MEVR. G. KORENDIJK-MAC LEAN, Rotterdam
 A.E. KORTEWEG, Rotterdam
 H.A. KORTEWEG, Oud Beyerland
 MEVR. C.L. KORTEWEG-MARIS, Hoogeveen
 MEJ. A.M. KOSTER, Poortugaal
 DR. H.J. KOUWENHOVEN, Vlaardingen
 MEVR. J.G. KRAAIJEVELD-WOUTERS, Heerhugowaard
 A.E. KRAAN, Scheveningen
 DR. K.J. KRAAN, Rotterdam
 DR. R.G.K. KRAAN, Amstelveen
 H.W. KRAMER, Lisse
 L.G. KRAMER en M. KRAMER-V.D. WETERING, Sliedrecht
 H.G. KREEFTENBERG, Eelde
 DS. H. KREMER, Groningen
 W.J. KROEP, Rotterdam
 J. KROEZE, Rhooon
 DS. C. DE KRUYK, Emmeloord
 DR. A. KRUYSWIJK, Enschede
 DS. P.N. KRUYSWIJK, Haarlem
 MEVR. DRS. I.C.H. KRUYSWIJK-HUMMELEN, Rotterdam
 L.W. KUILMAN, Amsterdam
 AD KUIPER, Utrecht
 PROF. DR. G. KUIPER, Amsterdam
 MEVR. M. KUIPERS-PAULUS, Den Haag
 PROF. DR. H.M. KUITERT, Amstelveen
 MEJ. A. KUYPER, Rotterdam
 MEVR. HENRIETTE LAMAN TRIP-DE BEAUFORT, Bennekom
 DR. P.F. LAMERIS, Driebergen-Rijsenburg
 PROF. DR. G.N. LAMMENS, Naarden
 G. DE LANGE, Rotterdam
 S. DE LANGE, Amsterdam
 H. LANGERAK, Utrecht
 J. LANSER, Utrecht
 DS. A.A. VAN DER LEER, Driehuis-Velsen
 B.B. LEEST, Uithoorn
 MEVR. J. VAN LEEUWEN, Zoetermeer

P. VAN LEEUWEN, Zwijndrecht
 DR. P.J. VAN LEEUWEN, Den Haag
 T.S. VAN LEEUWEN, De Lier
 SJOERD LEIKER, Hoorn
 C. VAN DER LEUN, Utrecht
 MR. P. LEVER, Oegstgeest
 J. LIE, Amsterdam
 MEJ. I. LIEVAART, Scheveningen
 DS. J.V.D. LINDEN, Leusden-Z.
 L.E. VAN LOO, Leiden
 T.J. VAN LOO, Rotterdam
 J.C. VAN LOON, Delft
 DR. J.C.A. VAN LOON, Eelde
 J. LUIJK, Eindhoven
 JOH. LUIJKENAAR FRANCKEN, Rotterdam
 DRS. L.G.M. VAN LUIK, Rotterdam
 MEVR. A.P.E. LUKKIEN-WOLBERS, Amsterdam
 MEVR. F. LUTTMER-BERGMEIJER, Haren
 H.J.V.D. MAAS, Delft
 C. MAK, Hardegarijp
 H. VAN MANEN, Hilversum
 MEVR. J. VAN MANEN PIETERS, Ede
 DRS. G. MANENSCHIJN, Amstelveen
 MEVR. M. MARIJS-VISSER, Den Haag
 J.M. MARIS, Baarn
 P. MARS, Enschede
 PROF. DR. M.A. MAURICE, Nieuwkoop
 IR. A.P. VAN DER MEER, Rotterdam
 P.A. VAN DER MEER, Leiderdorp
 MEVR. J.M. VAN DER MEER-VAN BOXEL, Haren
 DS. J. MEESTER, Amsterdam
 J.H.J. MEIJER, Drachten
 MEVR. C.J.S. MEINDERTSMA-V. ANKEN, Groningen
 DS. P. MELSE, Rotterdam
 J.J. MEUWIS, Rotterdam
 G.W. VON MEYENFELDT, Utrecht
 M.L. MIDDELHOEK, Brielle
 A. MIEDEMA, Katwijk a. Zee
 L.P. MIEDEMA, Kampen
 DS. F. MINNEMA, Barendrecht
 PROF. DR. K.H. MISKOTTE, Voorst (Gld.)
 DS. J.C. DE MOOR, Rotterdam
 J. MOUT, Norg
 DRS. H. MUIJS, Den Haag
 MEJ. A.H. MULDER, Oegstgeest
 DRS. D. MULDER, Badhoevedorp
 PROF. DR. H. MULDER, Amstelveen
 H.J. MULDER, Daarle
 MEVR. J.A. MULDER-BAKKER, Delfstrahuizen (Fr.)

PROF. DR. M.J. MULDER, Badhoevedorp
 H. VAN NAMEN, Amstelveen
 PROF. DR. D. NAUTA, Amsterdam
 NED. CHR. RADIO VER., directie
 NED. CHR. RADIO VER., afd. Gesproken Woord
 NED. CHR. RADIO VER., afd. Muziek
 DR. K. VAN NES, Amsterdam
 J.E. NIEMEYER, Alphen a.d. Rijn
 G.Y. NIEUWLAND, Naarden
 MR. H. NIJENHUIS, Amsterdam
 DS. S. OEGEMA, Haarlem
 J.C. OKKEMA, Rotterdam
 J. OLDHOFF, Haren
 D.W.C. OLIJ, Rotterdam
 DR. L. ONVLEE, Bennekom
 M. OOMS, Culemborg
 A. OOSTERLEE, Rotterdam
 C.P. VAN OOSTROM, Voorschoten
 H. VAN OS, Gorinchem
 C. OUBOTER, Rotterdam
 DS. J. OVERDUIN, Veenendaal
 DR. MR. J. OZINGA, Lunteren
 D.N.J. VAN DE PAAUW, Bilthoven
 L. PARLEVLIE, Utrecht
 P. PEL, Kampen
 MR. P. PEL, Kampen
 IR. J.H. PELTJES, Hoogblokland
 PROF. DR. IR. P. PENNING, Delft
 PROF. DR. C.A. VAN PEURSEN, Leiden
 MR. P. PILON, Rotterdam
 DRS. A. PLAATSMAN, Groningen
 H. PLEKKRINGA, Groningen
 PROF. DR. J. PLOMP, Kampen
 JAC. VAN DEN POL, Vlaardingen
 DR. IR. J. PH. POLEY, Wassenaar
 DRS. A. POOL, Rotterdam
 J.A.H.V.D. POORT, Rotterdam
 PROF. DR. K.J. POPMA, Utrecht
 M.A.J. POPMA, Amstelveen
 DS. S.J. POPMA, Amsterdam
 DR. T.J. POPPEMA, Groningen
 E.W. VAN POPTA, Den Haag
 PROF. DR. S. VAN POPTA, Beverwijk
 W.E. VAN POPTA, Den Haag
 MR. J.H. PRINS, Amsterdam
 PROVINCIALE EN BUMA BIBLIOTHEEK, Leeuwarden
 DR. G. PUCHINGER, Den Haag
 DR. J. VAN PUTTEN, De Bilt
 MEVR. W. VAN PUTTEN-GERBER, Capelle a. d. IJssel

H. RADEMAKER, Amstelveen
 K. RAKERS, Kockengen
 H.W. RAMAKER, Hilversum
 A. VAN RAMSHORST, Doorn
 C. RAPPOLDT, Rotterdam
 DRS. L. VAN REEVEN, Vlissingen
 R. REINSMA, Sneek
 DS. R. REITSMA, Dokkum
 MEJ. J.H. RENS, Rotterdam
 W.J. RENS, Rotterdam
 MEVR. A.H. RICHTERS-WOLVIUS, Rotterdam
 DS. A. RIDDERSMA, Zwolle
 J.J. RIETEMA POLMAN, Groningen
 J.G. VAN RIJN, Stiens
 J. VAN RIJNBACH, Bennebroek
 D. RIJNSDORP, Amsterdam
 PROF. IR. J.E. RIJNSDORP, Hengelo
 MEJ. U. RIJNSDORP, Leiden
 MEVR. I.M. RIJNSDORP-VAN ANDEL, Hardenberg
 D. VAN RIJSWIJK, Schiedam
 I.C. RINGERSMA, Rotterdam
 MEVR. J. RISSEEUW-PASSCHIER, Den Haag
 L. ROLAFF, Rotterdam
 IR. F.N. DE ROOIJ, Naarden
 PROF. DR. H.R. ROOKMAAKER, Diemen
 A. VAN ROON, Vlaardingen
 H. VAN ROON, Almelo
 MEVR. D.P. VAN ROON-HUYBERS, Ottoland
 MEVR. R. VAN ROON-VAN RIJ, Muiden
 PROF. DR. F. DE ROOS, Amstelveen
 K.M. ROOSE, Heemstede
 MEJ. MR. C.J.D. ROOSJEN, Groningen
 B.H. ROOTMENSEN, Valkenswaard
 DS. A. TH. ROTHFUSZ, Ermelo
 PROF. DR. G. TH. ROTHUIZEN, Kampen
 A.J. ROTTE, Kampen
 R.W. ROUKEMA, Nieuw Buinen
 DS. G. DE RUITER, Alphen a. d. Rijn
 J. DE RUITER, Reeuwijk
 PROF. DR. K. RUNIA, Kampen
 H.H. RUTGERS, Kampen
 MEJ. MR. J.C. RUTGERS, Utrecht
 DS. K. SCHAAP, Marknesse
 G. VAN SCHAIK, Rotterdam
 MR. P.J. SCHEELE, Voorschoten
 DS. W.G. SCHEERES, Amstelveen
 W.J.W. SCHELTENS, Kampen
 PROF. DR. M.H. SCHENKEVELD, Amsterdam
 PROF. DR. R. SCHIPPERS, Amsterdam

DS. B.J.F. SCHOEP, Groningen
 DS. B. SCHOLTEN, Groningen
 ZR. J. SCHOLTENS, Den Haag
 MR. H. SCHOOTSTRA, Leeuwarden
 DR. J.W. SCHULTE NORDHOLT, Wassenaar
 DRS. N. SCHUMAN, Zaandam
 MR. D. SCHUT, Amsterdam
 IR. W.F. SCHUT, Nieuwerkerk a.d. IJssel
 MEVR. A.C.E. SCHUT-BURÉ, Amstelveen
 PROF. DR. IR. E. SCHUURMAN, Breukelen
 W. SIBLESZ, Monster
 PROF. DR. B. SIERTSEMA, Amstelveen
 DS. J.M.G. SIJTSMA, Balkbrug
 DS. J.H. SILLEVIS SMITT, Bussum
 MEJ. E.N. SIMONIDES, Leeuwarden
 DRS. D. SLETTENHAAR, Lochem
 DR. H. SMILDE, Groningen
 W.J. SMIDT, Dalfsen
 GABRIËL SMIT, Laren
 J.H. SMIT, Godlinze
 PROF. DR. M.C. SMIT, Aerdenhout
 A. SNEEP, Amsterdam
 G.A. VAN SOEST, Amstelveen
 DRS. D. SOMOONS JR., Groningen
 H. SPARRIUS, Rotterdam
 IR. H. VAN DER SPEK, Eindhoven
 DS. H.J. SPIER, Ten Boer
 DS. A.A. SPIJKERBOER, Amsterdam
 W.F. VAN SPRONSEN, Brielle
 T.J. STAHLIE, Hoofddorp
 DS. C. STAM, Groningen
 DR. G.J. STAPELKAMP, Arnhem
 W. VAN DE STEEG, Bennekom
 H. STEENDAM, Rotterdam
 P.H. STEENHUIS, Enschede
 J. STEENSMA, Alkmaar
 DR. J. STELLINGWERFF, Amstelveen
 J.J.V.D. STERRE, Rotterdam
 J. STEUNENBERG, Kampen
 MR. W.E. STEUNENBERG, uitg. Kok, Kampen
 Y. STIENSTRA, Rotterdam
 D. VAN DER STOEP, Baarn
 DRS. C.P. VAN STRIEN, Driebergen
 DRS. W. STRUYS, Rotterdam
 DS. P.B. SUURMOND, Baarn
 H. SWANEVELD, Alblasserdam
 DS. H.J. SWIERTS, Koudekerk a.d. Rijn
 C.A. VAN SWIGCHEM, Delft
 DS. A. SYBRANDY, Bergum

B. TELDER, Bilthoven
 N.B. THEMMEN, Harfsen
 D. TIELEMAN, Groningen
 MEJ. S. TIMMERMANS, Rotterdam
 PROF. DR. J.P.B. TISSOT VAN PATOT, Zeist
 G. VAN TOL, Rotterdam
 MEVR. C.M. TONKENS-KAAJAN, Amsterdam
 IR. L. TOUWEN, Assen
 DIRECTIE TROUW-KWARTET, Amsterdam
 HOOFDREDAKTIE TROUW-KWARTET, Amsterdam
 DRS. S. VAN TUINEN, Kampen
 G.M.A. DEN UIJL, Hilversum
 PROF. DR. W.C. VAN UNNIK, Bilthoven
 M. VAN DER VALK, Amstelveen
 INA VAN VEEN-VAN DER VLIES, Rotterdam
 P. VAN DER VEEN, Terneuzen
 DS. S. VAN DER VEEN en DS. M.J. VAN DER VEEN-SCHENKEVELD, Krimpen a.d. IJssel
 PROF. DR. J. VEENHOF, Amsterdam
 DRS. G. VAN DER VEERE, Drachten
 IR. J.W. VEERMAN, Bunnik
 N.P. VEERMAN, Soestdijk
 A. IN 'T VELD, Amsterdam
 PROF. DR. J. VELDKAMP, Bilthoven
 K. VELDMAN, Ede
 PROF. DR. W.H. VELEMA, Ugchelen
 H. VELVIS, Wezep
 H. VERBURG, Utrecht
 MR. P.J. VERDAM, Zeist
 J. VERDUYN, Voorburg
 DS. H.G. VERHAAGEN, Lemmer
 MEJ. N. VERHAAR, Rotterdam
 A. VERKUYL, Leersum
 PROF. DR. J. VERKUYL, Amsterdam
 MEVR. E. VERLOOP-KAULBACH, Leiden
 C. VERMEER, Zevenaar
 MEJ. H.C. VERMEULEN, Bennekom
 J.W. VERMEULEN, Baarn
 J. VERSÉE, Goes
 J. VAN VERSEVELD, Nieuwendam
 MR. J. VAN VIEGEN, Rijswijk (Z.H.)
 DRS. G.R. VISSER, Amsterdam
 M. VISSER, Ottoland
 DS. P. VISSER, Amsterdam
 Y. VISSER, Rotterdam
 MEVR. DRS. G.W. VISSERMAN-VAN ROON, Hilversum
 P. VAN VLIET, Barendrecht
 MEJ. DR. M. VAN VLIET, Leiderdorp
 DR. J. VOERMAN, Den Haag

DS. J. VOGEL, Rozenburg
 DS. TH. VOLLENHOVEN, Rotterdam
 MEVR. DRS. M.B. VOLTEN, Almelo
 J. VONK, Heinenoord
 M.C. VOORBERG, Hilversum
 AD. C.W. VOORBIJ, Amsterdam
 J.H.C. VOORHOEVE, Den Haag
 PROF. DR. A. VOS, Haren
 J. DE VRIES, Hilversum
 J.E. DE VRIES, Hoogvliet
 MEJ. L. DE VRIES, Dokkum
 MR. J. VRIJ, Rijswijk
 J. VROLIJK, Rotterdam
 W.G. VAN VULPEN, Hilversum
 A. VAN DER WAAL, Heenvliet
 A. WALINGA, Nijverdal
 J. WALRAVEN, Oosterhout (N.B.)
 MEVR. C. WANDER-LOOS, Doorn
 J. WAPENAAR, Zwolle
 J. WATTEL, Amsterdam
 P. TER WEE, Boskoop
 DS. TH. WEERSTRA, 't Harde
 DR. J. VAN DER WERFF, Utrecht
 HANS WERKMAN, Zutphen
 DS. C.A. WIELEMAKER, Zwolle
 DS. B. WIELENGA, Marknesse
 D.K. WIELENGA, Rotterdam
 DR. H. WIERSINGA, Amsterdam
 MEJ. P. VAN WIGCHEREN, Rijswijk (Z.H.)
 DR. K. WIGGERS, Rotterdam
 H. VAN WIJK, Amstelveen
 N. WIJNGAARDEN JR., N.-Vennep
 WILLY VAN WIJNGAARDEN-RIETHOF, Amsterdam
 DR. J.P.I. VAN DER WILDE, Voorschoten
 S. WILLEMSE, Rotterdam
 DS. J. WILSCHUT, Dordrecht
 J. WILSCHUT, Rotterdam
 JOH. S. WINEKE, Delft
 C. WIT, Den Haag
 DS. M. DE WIT, Rotterdam
 IR. R.J. DE WIT, Zwolle
 NIC. WITT SR., Den Haag
 DRS. H.E.S. WOLDRING, Amsterdam
 DS. L.J. WOLTHUIS, Drachten
 J. WOLTJER, Assen
 HENK WOLZAK, Amsterdam
 PROF. DR. J. WYTZES, Ulvenhout (N.B.)
 JOH. P. YBELES SMIT, Hilversum
 W. ZANDBERGEN, Rijnsburg

A.G. ZIJLSTRA, Groningen
PROF. DR. J. ZIJLSTRA, Den Haag
DS. J.W. ZIJLSTRA, Doezum
R.W.H.J. ZIJLSTRA, Amsterdam
DR. W.H. VAN ZUYLEN, Den Ham
J.C. VAN DER ZWART, Den Haag
G.H. ZWEERS, Rotterdam
CORNELIS VAN ZWOL, Hilversum